

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІНІҢ
ШЫРАҚБЕК ҚАБЫЛБАЕВ АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ АКАДЕМИЯСЫ**

Д.А. АМАНГЕЛЬДИЕВ

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ
САРАЛАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

ОҚУ ҚҰРАЛ

Қостанай 2023

ӘОЖ 343.2/.7 (075.8)

КБЖ 67.408 я73

A52

**Баспаға Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің
Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы
Ғылыми кеңесі ұсынған**

СЫН ШІКІР БЕРУШІЛЕР:

Алтайбаев Совет Капашович, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының профессоры заң ғылымдарының кандидаты, полиция полковнигі.

Қалқаманұлы Данияр, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Шырақбек Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы ІО әкімшілік қызметі кафедрасы бастығының орынбасары, PhD философия докторы, полиция подполковнигі.

Д.А. Амангельдиев

А61 Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың өзекті мәселелері:
Оқу құрал. / – Қазақстан Республикасы ІМ Шырақбек Қабылбаев атындағы
Қостанай академиясы, 2023. – 60 б.

ISBN 978-601-361-373-4

Оқу құралында қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың теориялық аспектілері қарастырылады, қылмыстық заңнама нормалары мен институттарын іс жүзінде қолдану мәселелері баяндалады. Қылмыстық құқықтың ұғымдары мен категориялары талданды, қылмыстық қол сұғушылықтарды құқықтық бағалаудың ұйымдастырушылық және әдіснамалық аспектілері ашылды. Оқу құралында сот-тергеу практикасының материалдары, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары пайдаланылды.

Оқу құралы жоғару оқу орындарының студенттеріне, ІМ ведомствалық оқу орындарының курсанттарына мен тыңдаушыларына, жоғары оқу орынан кейінгі білім беру факультеттерінің магистранттары мен докторанттарына, ғылыми қызметкерлерге, құқық қорғау органдарының қызметкерлері және қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралану мәселелеріне қызығушылық танытатын оқырмандардың кең ауқымына арналған.

ISBN 978-601-361-373-4

ӘОЖ 343.2/.7 (075.8)

КБЖ 67.408 я73

© Д.А. Амангельдиев

© ҚР ІМ Ш. Қабылбаев атындағы
Қостанай академиясы, 2023

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
1 ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ.....	6
1.1 Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың ұғымы, оның түрлері және әлеуметтік-құқықтық салдары (мағынасы).....	6
1.2 Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау үшін заңды (құқықтық) негіздер.....	14
1.3 Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау алгоритмі.....	19
2 ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚҰРАМЫ БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША САРАЛАНУЫ.....	26
2.1 Қорғаудың қылмыстық-құқықтық объектісі және оның қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілі бір түрлерін сипаттауда трансформациялануы.....	26
2.2 Қылмыс құрамын объективті жағы бойынша саралаудың ерекшеліктері.....	37
2.3 Қол сұғушы субъектінің белгілерін ескерумен қылмысты саралау. сыбайластықпен жасалған қылмысты саралау.....	45
2.4 Субъективті жағының белгілерін ескерумен қылмысты саралаудың өзекті мәселелері.....	49
ҚОРЫТЫНДЫ.....	53
ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	57

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

ҚР – Қазақстан Республикасы

РФ – Ресей Федерациясы

ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы

ҚК – Қылмыстық кодекс

ҚР ҚК – Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі

ҚР ҚПК – Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі

ҚР АПК – Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі

ҚР ӘҚБтК – Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық

туралы Кодексі

ҚР БП ҚСЖАЕК – Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының

Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті

СДТБТ – Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің бірыңғай тізілімі

бб. – баптар

б. – бап

жж. – жылдар

т.б. – тағы басқалар

КІРІСПЕ

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметінде қылмыстық заңнама нормаларын қолданудың негізі болып табылатын қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау ерекше орын алады. Жасалған қылмыстық әрекеттердің дұрыс саралаусыз заңдылықты сақтау туралы айтуға болмайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың дұрыс дағдылары оқытудың практикалық бағыттылығы нәтижесінде әзірленеді, бұл білім алушыларды даярлаудың басым бағыты болып табылады. «Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың өзекті мәселелері» пәнінің мазмұны тиісті практикалық дағдыларды алуға және тереңдетуге бағытталған.

«Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың өзекті мәселелері» пәнін зерделеу арнайы әдебиет, қылмыстық заң және сот практикасы материалдарының көмегімен жүзеге асырылады. Оқытудың негізгі ұйымдастырушылық нысандары – дәрістер, семинарлар және тәжірибелік сабақтар. Дәрістерде зерттелетін тақырыптың негізгі мәселелерін проблемалық баяндау арқылы жүзеге асырылады. Семинар сабақтарында білім алушыларға сұрау сауалнама жүргізу арқылы олардың дәрісте сабақтарында алған теориялық білімдері бекітіліп, тереңдетіледі. Тәжірибелік сабақтарда алынған теориялық білім тергеу және сот практикасының нақты жағдайлары негізінде жасалған мәселелерді шешу арқылы бекітіледі. Ұсынылған тапсырмаларды шеше отырып, білім алушылар іс-әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау және қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануын меңгереді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың кез келген құрамын және қылмыстық кодекстің жалпы бөлігінің институтын талдау кезінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралану мәселелері әрқашан жетекші орын алады. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мәселелері бойынша теория мен тәжірибеде қол жеткізілген жетістіктерге сүйене отырып, жұмыста ең пікірталас тудыратын және сонымен бірге маңызды мәселелерге баса назар аударылады.

Оқу құралы «Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың өзекті мәселелері» пәнінің Оқу жұмыс бағдарламасының тақырыптық жоспарына сәйкестікте жасалған.

1 ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ САРАЛАУДЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың ұғымы, оның түрлері және әлеуметтік-құқықтық салдары (мағынасы)

Жасалған әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау қылмыстық құқық теориясында екіұшты қарастырылады. Л.Д. Гаухман жазғандай, «әрекеттің қылмыстық-құқықтық бағалау» екі компоненттен тұрады: 1) қылмысты қылмыссыздықтан ажырату және 2) қылмыстық саралану, яғни қылмыстың саралануы [1].

«Саралау» сөзі латынның *qualis* (сапалы) және *facere* (жасау) сөздерінен шыққан. Бұл екі компонент те саралау ұғымымен қамтылған сияқты, бірақ әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау мағынасында. Бұл бағалау жасалған іс-әрекеті қылмыстық заңның баптарының бірде біріне жатпайды, сондықтан қылмыс болып табылмайды деген қорытындымен аяқталуы мүмкін. Қорытынды басқаша болуы мүмкін: жасалған іс-әрекет ресми түрде қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің белгілі бір нормасына жатады, бірақ маңызы жағынан болмашы болғандықтан қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды

(Қазақстан Республикасы ҚК 10-бабының 4-бөлігі – ерекше бөлігінде көзделген, формальды түрде, қандай да бір іс-әрекеттің белгілері бар, бірақ маңызы жағынан болмашы болғандықтан, қоғамға қауіп төндірмейтін әрекет немесе әрекетсіздік қылмыстық құқық бұзушылық болып табылмайды) немесе іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын мән-жайлардың болуына байланысты (ҚР ҚК 32-38-баптары). Бағалау қорытындысы бұл әрекетте ауырлығы онша емес немесе ауырлығы орташа қылмысқа оқталу құрамы болуы мүмкін, ол Қазақстан Республикасы ҚК 24-бабына сәйкес қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды. Сондай-ақ, бағалау басталған қылмысты соңына дейін жеткізуден ерікті түрде бас тартуға байланысты адам қылмыстық жауапкершілікке тартылмайтын қылмысқа жасалған оқталу болып табылатындығына байланысты болуы мүмкін. Сипатталған әрбір жағдайда жасалған іске қылмыстық-құқықтық бағалауға ұшырады, яғни сараланды немесе принцип бойынша қылмыс емес немесе адам қылмыстық жауапкершілікке тартылмайтын әрекет ретінде [2, С.7-8].

А.А. Герцензон, қылмыстарды саралау туралы қылмыстық құқықтағы алғашқы жұмыстың авторы: «Қылмыстардың саралануы осы нақты әрекеттің қылмыстық заңда көзделген қылмыстың белгілі бір құрамының белгілеріне сәйкестігін анықтаудан тұрады» деп жазды [3]. Қылмыстық-құқықтық жұмыстардағы қылмыстардың саралануының кейінгі анықтамалары негізінен дәйексөздермен сәйкес келеді. Айырмашылықтар саралауды оның қылмыстық кодекстегі құрамын сипаттаумен жасалған сәйкестендіру процесі ретінде түсінуден емес, қылмыстың құрамына қатысты авторлық позициядан туындайды. Саралау кезінде немен салыстырылады? Кейбіреулер қылмыстық

құқық бұзушылық қылмыс құрамымен анықталады деп санайды. Басқалары – қылмыстық-құқықтық нормасы бар қылмыс. Үшінші жақ – қылмыстық кодекстің тиісті нормасында сипатталған қылмыс құрамы бар қоғамдық қауіпті іс-әрекеттің құрамы [4, С. 7].

Академик В.Н. Кудрявцев, 1972 жылғы монографиядағы қылмыстардың саралануы туралы еңбектердің авторы саралауды «жасалған іс-әрекет белгілері мен қылмыс құрамының белгілері арасындағы нақты сәйкестікті белгілеу және заңды түрде бекіту» деп анықтайды [5].

М.И. Коржанский қылмыстардың саралануын анықтайды: жасалған әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау, оның белгілерін толық сипаттайтын қылмыстық-құқықтық норманы таңдау және қолдану [6]. Ол саралау ұғымына оның заңды бекітілуін қамтымайды, өйткені ол мұндай бекіту қазірдің өзінде норманы таңдайды деп санайды. С.А. Тарарухин қылмыстардың саралануын қылмыс белгілері мен норма белгілерін салыстыру ретінде анықтаумен келіспейді. Бұл әр түрлі категориялар – абстрактілі заң және әлеуметтік құбылыс – қылмыс [7].

Қылмыстарды саралау кезінде сәйкестік белгіленеді, алайда бұл сәйкестікті анықтау қажет қылмыстық-құқықтық норма белгілерімен немесе қылмыстық құқық бұзушылық құрамымен белгіленеді.

Қылмыстың (қылмыстық құқық бұзушылықтың) құрамы Ежелгі Рим заңымен де белгілі, оған сәйкес құқық бұзушылықтың қылмыстық саралануы әрекетті қылмыстық деп тану үшін бірдей маңызды жағдайлардың жиынтығын анықтауды көздеді: *causa, persona, loco, tempore, qualitate, quantitate, eventu* (яғни, іс-әрекеттің себебі, жеке басы, орны, уақыты, қасиеті, көлемі, салдары) [8].

Жалпы алғанда, қылмыскердің жеке басы (немесе қылмыс субъектісі) міндетті түрде адамның жеке басымен анықталмады: қылмыстарды тек құдайлар жасай алмады (христиан дәуірінде қылмыс субъектісі біреудің көмегімен әрекет ететін шайтан деп танылуы мүмкін). Жануарлар жасаған қылмыстар болуы мүмкін, бірақ жазаны одан әрі қолдану жеке мәселе болды. Тар мағынада, қылмыскердің жеке басын бағалау кезінде «ол қылмыс жасай алар ма еді, бұрын қылмыс жасаған ба, саналы түрде және ақыл-есі дұрыс әрекет етті ме» дегенді есте ұстаған жөн. Әйтпесе, басты назар қылмыскердің іс жүзінде жасаған ісіне және осы әрекетке қатынасына, сондай-ақ қылмыскердің әлеуметтік қауіпті тұлғаны білдірген білдірмегеніне аударылды. Қылмысты бағалаудың басқа жағдайларымен қатар, іс-әрекеттің сапасы мен қоғамдық қауіптілігі қылмыстық саралау және одан кейінгі жаза қолдану үшін ең маңызды болып көрінді [8].

Рим құқығындағы қылмыс қатаң дараланған әрекет болды: қоғамда немесе топта жасалған қылмыстар мойындалмады; соңғы жағдайда топтың әрбір қатысушысына өзінің заңмен жазаланатын әрекеті кінәлі болды. Тек белсенді әрекет қылмыстық болды: Рим құқығының дәстүрінде әрекетсіздікпен қылмыс жасау мүмкін болмады; бұл өз кезегінде қылмыстық-құқықтық кінәні қылмыскердің жеке басын бағалау және оған жаза тағайындау үшін маңызды

жағдай ретінде нақты түсінуде де көрініс тапты. Жалпы, бірқатар құқық бұзушылық әрекеттер қылмыс субъектісінің арнайы сапасы да әрекетті қылмыс ретінде саралау үшін маңызды болды: мысалы, әйелдер немесе балалар «Конституцияға қол сұғушылық» деген айыппен қылмыскер бола алмады, Рим азаматтығы жоқ тұлғалар лауазымдық қылмыстардың субъектісі бола алмады және т.б. Қылмыстарды бағалаудың басқа арнайы шарттары олардың шартты құқықтық жіктелуіне байланысты әрекет түрімен анықталды [8].

Қылмыстың саралануы, көптеген авторлардың пікірінше, қылмыстық-құқықтық норманың белгілерімен немесе қылмыс құрамымен нақты жасалған заңсыз әрекеттің сәйкестігі.

Заң әдебиеттерінде қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануы әдетте жасалған қоғамдық қауіпті іс-әрекет белгілерінің қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілеріне сәйкестігін (немесе дәл сәйкестігін) белгілеуді білдіреді. «Сәйкестік» ұғымы нақты және жаратылыстану ғылымдарынан — математика, химия, физика, биологиядан алынған, онда ол қатаң анықталған мағынаға ие және күйлердің, жақтардың, объектілердің функционалдық байланысын білдіретін қатынас ретінде түсініледі (мысалы, химияда — бұл элементтердің жеке қасиеттері мен олардың атомдық салмақтары немесе атом ядросының заряд мөлшері арасындағы сәйкестік). Сол сияқты ол философияда да түсіндіріледі [9].

Функционалдық сәйкестік қылмыстық құқықта да белгілі бір мәнге ие. Функционалды түрде, мысалы, кінәнің себебі мен нысаны бар (Социалистік немесе жеке меншікке өзімшілдікпен қол сұғу тек қасақана жасалуы мүмкін); қылмыстық құқық бұзушылықтың себебі мен мақсаты (оның мақсаты белгілі бір мотивке сәйкес келеді); белгілі бір сәйкестікте қылмыстық құқық бұзушылықтың себебі мен тәсілі бар (осылайша, қасақана адам өлтіру бойынша сот практикасын қорытындылау нәтижелері бойынша, адам өлтіру тәсілі ретінде ерекше қатыгездік негізінен кек пен қызғаныш (44%) сияқты себептермен, сондай-ақ бұзақылық ниеттермен (28%) байланысты болып шықты [10].

Дегенмен, бұл сәйкес белгілер (мотив – мақсат, мотив – әдіс, мотив – нысан және т.б.) деген қорытындыға келу үшін жеткіліксіз. Сондықтан саралауды қылмыс құрамының салыстырылатын белгілерінің сәйкестік санаты арқылы емес, ал олардың сәйкестілік санаты арқылы тырысу көбірек назар аударуға тұрарлық. Мысалы, И.И. Горелик қылмыстың саралануын «жасалған қылмыстық іс-әрекет белгілері мен Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің тиісті бабында көзделген қылмыстың нақты құрамын құрайтын белгілер арасындағы сәйкестікті белгілеу» деп анықтайды [11].

Сәйкестілік принципі («а – а» немесе «а деген а») екі мағынаға ие: онтологиялық (логикалық пайымдаудың шарты ретінде қарастырылатын заттар мен жағдайлардың өзіндік сәйкестігі) және логикалық (ойлау процесінде ұғымдардың мағынасының тұрақтылығын сақтау қажеттілігі).

Сәйкестілік принципі («а – а» немесе «а деген а») екі мағынаға ие: онтологиялық (логикалық пайымдаудың шарты ретінде қарастырылатын заттар

мен жағдайлардың өзіндік сәйкестігі) және логикалық (ойлау процесінде ұғымдардың мағынасының тұрақтылығын сақтау қажеттілігі). Қылмыстық-құқықтық норманың белгілі бір белгілерін және тиісті әлеуметтік қауіпті әрекетті салыстырудың сәйкестігі туралы мұндай түсінік қолданыла ма? Онтологиялық тұрғыдан, әрине, жоқ. Құқық нормасы – бұл құқық ұяшығы, құқықтық «материя». Қылмыстық іс-әрекет – кінәлінің еркінен тыс сырты, оның мінез-құлқы. Норма мен әрекет әр түрлі заттар болғандықтан, абстрактілі сәйкестіктің онтологиялық аспектісі әртүрлі заттарды, заттарды, ұғымдарды салыстыру үшін қолданылмайды. Қарама-қайшылықтар ретінде сәйкестіктің ғылыми материалистік негіздемесін марксистік-лениндік диалектика берді. «...Қарама-қайшылықтар (бөлек қарама-қарсы (оған) бірдей: бөлек жалпыға әкелетін байланыста басқаша болмайды. Жалпы тек бөлек, бөлек болады. Әрбір жеке (қандай да бір жолмен) жалпы. Барлық жалпы заттар тек барлық жеке заттарды қамтиды» [12].

Осылайша, диалектикалық сәйкестік – бұл ұқсастық емес, заттың, ұғымның өзімен сәйкестігі, бірақ қарама-қайшылықтардың өзара әрекеттесуі, яғни айырмашылықты білдіретін сәйкестік-қарама-қайшылықтардың сәйкестігі. Қылмысты саралау кезінде әртүрлі тәртіптегі заттар (ұғымдар) салыстырылады (бір жағынан – құқықтық норма, екінші жағынан – қылмыстық әрекет). Айырмашылыққа қарамастан, оларды сәйкестендіруге болады, ол жалпы және жеке сәйкестендіру ретінде де әрекет етеді, мысалы, алаяқтық үшін жауапкершілік туралы қылмыстық-құқықтық норма «азаматтардың жеке мүлкін иемдену немесе алдау немесе сенімхатты теріс пайдалану арқылы мүлік құқығын алу» сияқты белгілер арқылы барлық мүмкін алаяқтық көріністердің ұжымдық бейнесін береді. Алаяқтықтың нақты көріністері өте алуан түрлі, бірақ олардың барлығында алаяқтық үшін жауапкершілік туралы қылмыстық-құқықтық нормада сипатталған белгілер бар. Сондықтан, норма мен нақты әрекетті анықтау кезінде белгілі бір алаяқтықтың барлық кездейсоқ белгілері алынып тасталады (бұл қылмыстық қол сұғу тәсілін нақтылау болып табылады) және құқықтық нормада көрсетілген негізгі белгілер сәйкес келген кезде олардың сәйкестігі туралы қорытынды жасалады, бұл әрекет басқа қылмыстық-құқықтық нормаға емес, дәл осы әрекетке сәйкес болуы керек [13].

Бірақ заңда, сот ісін жүргізуде іс жүзінде қалай сәйкестендіруге болады? Әрине, заңның жолын затпен салыстыруға болмайды (ұрланған делік). Сонымен бірге, құқықтанудағы қарама-қайшылықтарды анықтау (білімнің басқа салаларындағы сияқты) мүмкін және негізді. Мұндай салыстыру мен сәйкестендірудің ғылыми негіздемесі – марксистік эпистемологияның негізі ретінде лениндік рефлексия теориясы. Рефлексия дегеніміз – адам санасының белгілі бір толықтығы мен дәлдігіне дейін оның сыртындағы объектілерді көбейту қабілеті. Сонымен қатар, таным объектіге қарама-қарсы ғана емес, сонымен бірге оған сәйкес келеді, өйткені ол оны көбейтеді [14].

Белгілі бір әлеуметтік қауіпті әрекетті саралай отырып, заңгер өзінің санасында белгілі бір құқықтық норманы оның барлық заңнамалық белгілерінде қалпына келтіреді, оның мазмұнын қалыптастырады.

Бұл мазмұн (белгілердің жиынтығы) біздің санамызда көрінетін белгілі бір әлеуметтік қауіпті әрекеттің белгілеріне қолданылады. Бұл жағдайда салыстыру тек норма белгілері бойынша жүреді (немесе норма белгілері бойынша жүйелі түсіндіру әдісін ескере отырып). Айырмашылық (құқықтық нормада қарастырылмаған әрекеттің көптеген қосымша сипаттамалары) ескерілмейді (кездейсоқ алынып тасталады). Егер қылмыстық құқық бұзушылықтан бөлінген белгілер норма белгілерімен сәйкес келсе, онда қылмыстық құқық бұзушылықты құқықтық сәйкестендірудің бір түрі ретінде саралау үшін қажет сәйкестік бар.

Белгілі бір объектілерді анықтау кезінде критерийлерді, сәйкестендіру шектерін анықтау өте маңызды. Бұл жағдайда мұндай сәйкестендірудің негізі мен мақсатының мәнін асыра бағалау қиын, өйткені бұл мәселені шешуге субъективистік көзқарастың қауіпін тудырады. Мәселе мынада: «кез-келген материалдық құбылыстар арасындағы әлемнің материалдық бірлігінің арқасында тең, бір ретті, бірдей сипаттамаларды табуға болады» [15]. Алайда, мұндай сәйкестендірудің мәні өте күмәнді. Мысалы, А.Д. Горбуза «қылмыстық жаза, қылмыстық жауапкершілік және қылмыстық құқықтық қатынастар ұғымдарын зерттеу кезінде қажет..., олардың айырмашылығына ғана емес, олардың айырмашылығына да назар аударыңыз, өйткені бұл ұғымдардың сәйкестігі олардың маңызды белгілерінде, ал айырмашылық екінші дәрежелі белгілерде көрінеді» [16]. Бұл ұғымдардың ұқсастығы-олардың барлығы құқықтық институттар. Бірақ заңгерлер автордың олардың айырмашылығына назар аудармау туралы кеңесіне құлақ асса не болар еді? Заң ғылымының деңгейі көптеген онжылдықтарға кері қайтарылған болар еді – құқықтану қылмыстық құқықтық қатынастар мен қылмыстық жауапкершілік ұғымдарын әлі дамытпаған кезде.

Заң әдебиеттерінде құқықты қолдану мен құқық бұзушылықтардың саралануының теориялық және танымдық сипаттамаларына жеткілікті көңіл бөлінбейтіні анық. Кейбір заңгерлер құқық қолдану тек ерікті әрекет, қоғамдық қатынастарға әсер ету, «құқықты ерікті акт ретінде қолдану таным процесі емес, объективті шындықтың санасында көрініс емес, оған белсенді әсер ету нысаны» деп санайды [17].

Алайда, құбылыстарды тану процесінің оған әсер ету процесіне қарама-қайшылығы түбегейлі дұрыс емес. Адамның айналасындағы әлемге белсенді әсері осы әлемнің заңдылықтарын білуді қамтиды.

Таным адамның практикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет. Қоршаған шындықтың заңдары мен құбылыстарын білместен адамның тәжірибелік қызметі мағынасыз және сәтсіздікке ұшырайды [13].

Қылмыстық құқық ғылымында әртүрлі критерийлерге байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануының бірнеше жіктелімдері бар.

1. Саралауды өндіретін субъектіге байланысты дәстүрлі түрде саралаудың үш түрі ажыратылады:

- ресми (заңды) – бұл нақты қылмыстық іс бойынша арнайы уәкілетті адамдар жүзеге асыратын қылмыстық құқық бұзушылықты қылмыстық-

құқықтық бағалау: тергеу органының лауазымды адамы, тергеуші, прокурор немесе осы қылмыстық іс жүргізіліп жатқан сот не қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес өндірісті қадағалау немесе бақылау функциялары тиесілі лауазымды адам осы қылмыстық іс бойынша (прокурор, тергеу органының басшысы, анықтау органының бастығы, анықтау бөлімшесінің басшысы). Аталған адамдар жүргізетін іс-әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау тиісті қылмыстық іс жүргізу құжаттарында (СДТБТ-да тіркеу, адамды айыпталушы ретінде тарту туралы қаулыда және т.б.) бекітіледі және заңды маңызы бар. Күдіктіге, айыпталушыға қатысты бұлтартпау шарасын таңдау, тергеу нысаны, қылмыстық істің тергелуі мен соттылығы, жазаның түрі мен өлшемі, рақымшылық жасау, шартты түрде соттау актісін қолдану мүмкіндігі және сотталған адамды шартты түрде мерзімінен бұрын босату оған байланысты.

- бейресми (доктриналық) – қылмыстық заңда ғылыми құқықтық біліммен қаруланған адамдар жүзеге асыратын, олар заңдар, құқықтық және өзге де теориялар, басшылық түсіндірулер негізінде беретін қылмыстық әрекетті тиісті құқықтық бағалау. Әдетте, оларға ғалым-теретик, ғалым-практик, заң университеттерінің студенттері және т.б. жатады. Бұл саралау тек саралау мәселелері бойынша ғалымдардың пікірін білдіреді, ол процедуралық рәсімделмеген және заңды салдарға әкеп соқтырмайды, дегенмен оны тәжірибидегі қызметкерлер ұсыныс ретінде қарастыруы мүмкін.

- күнделікті – бұл кез-келген азамат өзінің, көбінесе заңға негізделмеген, іс-әрекеттің құқықтық табиғаты туралы идея негізінде бере алатын әрекетті заңды бағалау. Мұндай бағалауларға сыни тұрғыдан қарау керек [18].

Әдебиетте жартылай ресми саралау ерекшеленеді, оны Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты белгілі бір санаттағы істер бойынша қылмыстық заңнаманы қолдану тәжірибесі туралы қаулыларда береді [1]. Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасында Конституциялық Соттың және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының құрамдас бөлігі болып табылатыны көрсетілген (Қазақстан Республикасы ҚК 1-бабының 2-бөлігі).

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларында нақты қылмыстық құқық бұзушылық емес, осы қаулыларда сипатталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың барлық жағдайларына заңды қолдану бойынша ұсынымдар келтірілетінін ескеру қажет. Осылайша, нормативтік қаулыларды түсіндіру кезінде жасалған әлеуметтік қауіпті әрекеттің нақты жағдайларын да ескеру қажет. Жоғарыда аталған қаулыларды қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауды жүзеге асыруға уәкілеттік берілген судьялар береді, осыған байланысты мұндай жарияланымдар қылмыстық заңның дұрыс қолданылуы үшін зор маңызға ие.

2. Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде алынған нәтижеге байланысты оны оң және теріс (позитивті және негативті) деп бөлуге болады.

Оң деп адамның іс-әрекетінде қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы бар екендігі анықталған саралау түсініледі.

Егер жасалған іс-әрекеттің нақты белгілерінің және қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерінің ұқсастығы анықталмаса, саралау теріс болып табылады [18].

Егер адамның іс-әрекетінде қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы болса, неғұрлым дұрыс саралауды анықтау үшін одан әрі іс-әрекеттер туралы айту қажет. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері анықталмаған жағдайда, қандай негіздер бойынша қылмыстық құқық бұзушылық құрамы жоқ деген негізделген қорытынды жасау және одан әрі талқылауды тоқтату қажет.

3. Қылмыстық құқық бұзушылық белгілері мен құрам белгілерінің арақатынасының дәлдігіне байланысты қылмыстық құқық бұзушылық саралануының екі түрі бөлінеді – дұрыс және дұрыс емес.

Дұрыс саралау – бұл саралау үшін маңызы бар қылмыстық құқық бұзушылық белгілері қылмыстық-құқықтық нормада көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерімен толық сәйкес келетін саралау.

Саралау үшін маңызы бар қылмыстық құқық бұзушылық белгілері Қазақстан Республикасы ҚК-де көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерімен толық сәйкес келмейтін саралау *дұрыс емес* болып табылады [18].

Арнайы әдебиеттерде дұрыс емес саралаудың да өзіндік түрлері бар (жеткіліксіз және артық). Саралау *жеткіліксіз* болған жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық белгілері қылмыстық-құқықтық бағалау үшін қолданылатын нормада толық көрсетілмейді. Мысалы, аяқталған әрекетті қылмысқа оқталу ретінде саралау; бір бап бойынша жасалған әрекетті саралау, ал баптар жиынтығы бойынша саралау қажет; іс-әрекетті онша ауыр емес деп саралау, ал іс жүзінде жасалған әрекетті саралау белгісін немесе ерекше саралау белгісін белгілеу арқылы саралау қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылық белгілері қылмыстық-құқықтық бағалау үшін қолданылатын нормада көрінетін саралау *артық* болып табылады. Артық саралаудың мысалдары жоғарыда келтірілген мысалдарға кері жағдайлар болып табылады [18].

4. Шығу тегі бойынша саралау қателі және объективті дұрыс емес.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануы ол саралаудың өзіне байланысты болған кезде *қателі* болады, яғни ол анықталған әрекеттің тиісті қылмыстық іс жүргізу актісінде іс жүзінде бұл әрекет қамтылмаған қылмыстық құқық бұзушылық құрамына бекітілуіне және анықталуына жол береді.

Іс-әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау жүзеге асырылғаннан кейін орын алатын қылмыстық заңнаманың өзгеруіне байланысты дұрыс емес болып табылатын саралау объективті дұрыс емес деп аталады [18].

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың дұрыс саралануы орасан зор әлеуметтік-құқықтық салдарға (мағыналарға) ие:

1. Ол адамның жасаған іс-әрекетін әлеуметтік-саяси, моральдық-психологиялық және құқықтық бағалауды білдіреді және кінәліге қылмыстық-құқықтық ықпал етудің әділ өлшемін анықтауға мүмкіндік береді.

2. Заңдылықты, әділдікті, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауды қамтамасыз ету дұрыс саралауға байланысты.

3. Анықтау жүргізетін адамдардың, тергеушілердің, прокурорлардың, судьялардың, адвокаттардың (саралау субъектілерінің) қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде күнделікті, әрбір қылмыстық іс бойынша саралау мәселелерімен айналысатын құқық қолдану қызметінің негізі болып табылады және қылмыстық заң нормасын бұзу нәтижесінде туындаған құқықтық жанжалды шешудің және мемлекет атынан туындаған құқықтық салдарларды қолданудың маңызды құралы болып табылады кінәлі адамға жазасы бар немесе онсыз қылмыстық жауаптылық жүктеу нысанында, не адамды қылмыстық жауаптылықтан босатумен.

4. Елдегі және өңірлердегі қылмыстың жай-күйін бағалауға, нақты қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша статистикалық көрсеткіштерді, олардың санын объективті зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың ескертуді және алдын алуды жүзеге асырады.

5. Азаматтарды тұтастай алғанда бүкіл құқық қорғау жүйесіне деген сенім деңгейін арттырады, сондай-ақ халықтың құқықтық санасына, оның қылмыскерлер мен қылмыстарға деген көзқарасына оң әсер етеді және қылмыстық көріністерге қарсы іс-қимылға өзінің қатысу қажеттілігі туралы идеяны қалыптастырады.

6. Қылмыстық іс жүргізу салдарына әсер етеді (тергеу ретіне, соттылыққа және т.б.).

7. Мемлекеттің қылмыстық саясатын іске асыру құралдарының бірі болып табылады, оның әлеуметтік-құқықтық жүйесінің жай-күйін сипаттайды.

Сонымен бірге, жасалған құқыққа қайшы әрекеттің дұрыс сараланбауы, яғни істің нақты мән-жайларына сәйкес келмейтін заңды қолдану жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтардың сипаты туралы ұғымды бұрмалайды және тиісінше теріс әлеуметтік және құқықтық салдарға әкеп соғады:

1. Кінәсізді негізсіз кінәлі деп тану.

2. Кінәліні негізсіз кінәсіз деп тану.

3. Қылмыстық-құқықтық ықпал етудің әділетсіз (тым қатал немесе негізсіз жұмсақ) шарасын анықтау.

4. Әділетсіз жаза тағайындау.

5. Қылмыстық жауаптылықтан және (немесе) жазадан негізсіз босату.

6. Жазаны орындайтын мекеменің түрін дұрыс анықтамау және т.б.

Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануындағы қателік үкімнің күшін жоюға немесе өзгертуге негіз болып табылады.

1.2 Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау үшін заңды (құқықтық) негіздер

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың маңызды негізі қолданыстағы қылмыстық заңнама (Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі) болып табылады. Тек қылмыстық заңнамада іс-әрекеттердің, қылмыстық құқық бұзушылықтардың толық тізімі бар. Қылмыстық жауаптылықты көздейтін өзге де заңдар олар қылмыстық кодекске енгізілгеннен кейін ғана қолданылуға тиіс (Қазақстан Республикасының ҚК 1-бабының 1-бөлігі) [19].

Қылмыстық заң күшіне енген және талданатын іс-әрекет жасалған кезде күші жойылмауға тиіс. Қылмыстық-құқықтық нормаларды аналогия бойынша қолдануға жол берілмейді (Қазақстан Республикасының ҚК 4-бабы) [19]. Қылмыстық заңды тек мемлекеттік биліктің жоғарғы органы ғана өзгертуге және толықтыруға құқылы. Мұндай құқықтар сот органдарына берілмеген. Заңдағы олқылықты тек заң шығару арқылы шешуге болады.

Қазақстан Республикасының ҚК-нің 1-бабының 2-бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасының Конституциясына және халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына негізделеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы жоғары заңдық күшке ие және республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады. Қылмыстық кодекс пен Қазақстан Республикасы Конституциясының нормалары арасында қайшылықтар болған жағдайда Конституцияның ережелері қолданылады. Конституциялық емес деп танылған, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін қылмыстық кодекстің нормалары заңды күшін жояды және қолдануға жатпайды. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының құрамдас бөлігі болып табылады [19].

Қылмыстық заңнамаға сәйкес Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттардың қылмыстық кодекс алдында басымдығы болады. Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттар қылмыстық кодекс алдында басымдыққа ие болады. Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылу тәртібі мен талаптары Қазақстан Республиканың заңнамасында айқындалады. (Қазақстан Республикасының ҚК 1-бабының 3-бөлігі) [19]. Алайда, халықаралық құқықтың тиісті нормалары қылмыстық заңнамада көрініс табуы тиіс, сонда ғана Қазақстан Республикасының ҚК 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес олардың ұлттық заңнамадағы рөлі туралы айтуға болады.

Бұған «Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының нормаларын қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы да көрсетеді, осы қаулының 6-тармағына сәйкес тікелей

қолданысы бар және оларды қолдану үшін заңдар шығаруды талап етпейтін ратификацияланған халықаралық шарттар материалдық (қылмыстық-құқықтық және әкімшілік-құқықтық салаларды қоспағанда) нормалар ретінде пайдаланылады немесе іс жүргізу құқығын, атап айтқанда:

- азаматтық істерді қарау кезінде, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында сот қарауының нысанасына айналған қатынастарды реттейтін Қазақстан Республикасының Заңынан өзгеше ережелер белгіленсе;

- азаматтық және қылмыстық істерді қарау кезінде, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында Қазақстан Республикасының азаматтық процестік немесе қылмыстық процестік заңдарынан өзгеше сот ісін жүргізу қағидалары белгіленсе;

- азаматтық немесе қылмыстық істерді қарау кезінде, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында, оның ішінде шетелдік адамдардың қатысуымен қатынастар реттелсе (мысалы, Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің (бұдан әрі – АПК) 416, 417-баптарында санамаланған істерді қарау кезінде, АПК-нің 423-бабында көзделген жекелеген процестік әрекеттерді жүргізу туралы шетелдік соттардың сот тапсырмалары туралы, АПК-нің 425-бабында көзделген шетелдік соттар мен төреліктердің шешімдерін орындау туралы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінің 56-тарауына сәйкес қылмыс жасады деп айыпталған немесе шет мемлекеттің соты соттаған адамдарды ұстап беру туралы шешімдерге шағымдар (бұдан әрі – ҚПК);

- әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау кезінде, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамада көзделгеннен өзгеше сот ісін жүргізу ережелері белгіленсе [20].

Қазақстан Республикасының ҚК 1-бабының 1-бөлігіне және Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің (бұдан әрі – ӘҚБтК) 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық және әкімшілік заңнама тек қана Қазақстан Республикасының тиісті кодекстерінен тұрады. Қылмыстық немесе әкімшілік жауаптылықты көздейтін өзге де заңдар олар көрсетілген кодекстерге енгізілгеннен кейін ғана қолданылуға тиіс.

Қылмыс құрамының белгілерін көздейтін халықаралық-құқықтық нормалар қылмыстық кодекс нормасы Қазақстан Республикасының халықаралық шартын (мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 162 және 163-баптардың) қолдану қажеттілігін тікелей белгілеген жағдайларда қолданылуы тиіс.

Қылмыстық кодекстің нормалары Қазақстан Республикасының халықаралық шартында тыйым салынған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылықтың басталуын көздейтін істі қарау кезінде сот Қазақстан Республикасының халықаралық келісімдерінің мазмұнын және халықаралық шартта тыйым салынған әрекеттер үшін қылмыстық жауаптылықты көздейтін қылмыстық заңның нормаларын Қазақстан Республикасының халықаралық шартынан қылмыстық жазаланатын

іс-әрекеттің барлық белгілері Қазақстан Республикасының халықаралық шартына енгізілгенін анықтау мақсатында зерделеуге міндетті қылмыстық заң, ратификациялау мәселесін, күшіне ену күнін және т.б. анықтау [20].

Сонымен бірге, қылмыстық заңды қолдануды түсіндіруге, яғни оның мазмұны мен мағынасын ұғынуға және түсіндіруге мүмкіндік береді. Оны біркелкі қолдану мақсатында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының белгілі бір түрдегі қылмыстық құқық бұзушылықтардың дұрыс саралануы туралы нормативтік қаулыларының маңызы зор. Қазақстан Республикасының ҚК 1-бабының 2-бөлігіне сәйкес Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасының құрамдас бөлігі болып табылады [19]. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, мұндай түсіндірмелер соттар, басқа органдар және түсіндірме берілген заңды қолданатын лауазымды адамдар үшін міндетті болып табылады. Кейбір ғалымдар бұл сот прецеденттерінен басқа ештеңе емес деп санайды және оларды құқықтың қайнар көзі ретінде тануды ұсынады. Бірақ бұл ереже Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келеді, оған сәйкес құқық көзі тек заң деп танылады, ал қылмыстық құқық үшін жалғыз көз қылмыстық заң болып табылады. Бірақ көптеген соттар үшін заңның біртұтас түсінігін қамтамасыз ететін үйлестіру органы қажет, дегенмен Конституциялық және Жоғарғы Сот жүзеге асыратын қылмыстық заңды кеңейтілген түсіндіру тәжірибесі кейбір жағдайларда заңдылық принципін қайшы келеді деп санайтын ғалымдармен келісу керек [21].

Қазақстан Республикасының ҚК-де көптеген қылмыстық-құқықтық нормалар мен институттардың редакциясы бағалау ұғымдарынсыз аяқталмайды. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 146-бабында үнсіз келісім арқылы азаптауды қолдану туралы айтылады. Алайда, Қазақстан Республикасының ҚК-нің 3-бабында ҚК-де қамтылған кейбір ұғымдардың түсіндірмелері қамтылған, үнсіз келісім арқылы азаптауды қалай қолдануға болатындығы түсіндірілмеген. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының «Адамның жеке басының бостандығы мен қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылық, азаптауларға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтын қарым-қатынас пен жаза түрлеріне қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын қолдану туралы» нормативтік қаулысы ҚК-нің 146-бабының бірінші бөлігінде көрсетілген субъектінің үнсіз келісімімен ҚК-нің 146-бабының анықтауды жүзеге асыратын адамның, тергеушінің немесе өзге де лауазымды адамның не басқа адамның әрекеті (әрекетсіздігі), ҚК-нің 146-бабының бірінші бөлігінің диспозициясында көрсетілген мақсаттарға қол жеткізу үшін, оның ішінде үнсіз мақұлдау (бас изеу, жестау және т.б.) жолымен, сол сияқты басқа адамдардың құқыққа қарсы әрекеттері туралы хабардар болған кезде әрекетсіздік не осы адамдарды ҚК-нің 146-бабына қатысты мәселелерге заңсыз жіберу жолымен азаптауларды басқа адамдардың қолдануына келісімде (мақұлдауда) білдірілген содан кейін азаптау және т.б.

қолданылды [22]. Мұндай жағдайлар сот түсіндірмесін қажет етеді, бірақ оның кеңеюін болдырмайтын қатаң шеңбермен шектеледі.

Қылмыстарды саралау кезінде қылмыстық заңның ерекше бөлігінің нормаларын қолдану оның жалпы бөлігінде тұжырымдалған принциптерге, тәртібі мен ережелерге негізделгенін ескеру қажет.

Саралау белгілі бір жағдайда қандай норма қолданылуы керек деген қорытындыны қамтиды. Саралау субъектілері ҚК-нің талданатын қоғамдық қауіпті әрекетке сәйкес келетін қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы көрсетілген ерекше бөлігінің (белгілі бір жағдайларда және жалпы бөлігінде) тармағын, бөлігін, бабын атауға міндетті.

Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің нормалары диспозициямен және санкциямен ұсынылған. Заң шығарушы әртүрлі диспозицияларды қолданады: қылмыстық құқық бұзушылық құрамының маңызды белгілерін көрсететін сипаттамалық (мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 158-бабы); саралау процесінде басқа нормативтік актілерді зерделеу және пайдалану қажет деп болжайтын бланкеттік (мысалы, ҚК 214-бабының диспозициясы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің және экономикалық қызмет саласының басқа да нормативтік актілердің ережелеріне сілтеме жасайды. ҚК-нің 345-бабы жол қозғалысы немесе көлік құралдарын пайдалану ережелерін мұқият зерделеуге және пайдалануға міндеттейді); норманың мазмұнын түсіну үшін заң шығарушы қылмыстық заңның басқа бабына (мысалы, ҚК-нің 347-бабы) сілтеме жасайтын диспозициялар. Іс-әрекетті бағалағаннан кейін қолданылатын және жазаның сипаты мен түрін көрсететін санкциядан айырмашылығы, диспозицияның сипаты қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін айтарлықтай маңызға ие.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде біз жасалған қоғамдық қауіпті іс-әрекет пен Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің бабы арасындағы сәйкестікті белгілемейміз, біз заң шығарушы баптардың диспозициясында белгілеген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының іс-әрекеті мен белгілерін салыстыруымыз керек.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы – бұл қылмыстық құқықтағы ең маңызды заңнамалық және теориялық ұғым. Бұл терминнің бірнеше мағынасы бар.

Біріншіден, қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы әлеуметтік қауіпті әрекеттерді криминализациялаудың негізі ретінде. Екіншіден, қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың заңды негізі ретінде, үшіншіден, қылмыстық жауаптылықтың негізі ретінде (Қазақстан Республикасының ҚК 4-бабы) [21].

Б.А. Куринов атап өткендей, заңды негіз – бұл заңнамалық модельден басқа ештеңе емес, бұл жағдайда жеке, ерекше болып табылатын белгілі бір қылмыстық әрекетке қатысты жалпы түсінік [23]. Бұл нысанда қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы қылмыстық заңнамада көрініс тапқан және қылмыстық құқық бұзушылық ретінде әлеуметтік қауіпті әрекетті анықтайтын объективті және субъективті элементтер мен белгілердің жиынтығы болып

табылады. Біз барлық компоненттерді неғұрлым нақты және дәл түсінуге мүмкіндік беретін жүйелік тәсілді қолдануға міндеттіміз. Кез келген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құрылымы дәстүрлі түрде төрт міндетті элементтің жиынтығымен ұсынылған: қол сұғу объектісі, объективті жағы, субъективті жағы және субъектісі. Саралау үшін тізімделген элементтердің әрқайсысына тән белгілі бір белгілер де маңызды, олар міндетті және факультативті болып бөлінеді. Сонымен, объективті жағы үшін (құрамның құрылымына байланысты) міндетті белгілер: әрекеттер (формальды құрам) немесе әрекет, зиянды салдар және олардың арасындағы себептік байланыс (материалдық құрам). Факультативті белгілерге көбінесе қылмыстық құқық бұзушылықтың уақыты, орны, тәсілі және жағдайы жатады. Бұл жағдайда факультативті белгілер, егер олар ерекше бөлігі баптарының диспозициясына енгізілсе, міндетті рөл атқара алады. Субъективті жағы кінә және факультативті белгілер сияқты міндетті белгінің болуымен сипатталады: ниеті, мақсат, эмоционалды күй. Айрықша белгілерге қылмыстық құқық бұзушылық объектісі (оның мазмұнында қылмыстық қол сұғушылық нысанасы да бөлінуі мүмкін) және қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ие.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері мен белгілері ҚК-нің ерекше бөлігінің бабы диспозициясында әрдайым толық көрсетіле бермейді. Бұл өте түсінікті. Біріншіден, құрамның элементтері мен белгілерін анықтау үшін теориялық ережелер қолданылады (қылмыс заты мен объектісі туралы түсінік, адам өлтіру, ұрлық және т.б.). Екіншіден, мәтіндік материалды үнемдеуге, негізгі құрылымдық бөліктерді дұрыс орналастыруға және тез табуға мүмкіндік беретін белгілі бір жіктеу әдістері қолданылады (мысалы, қылмыстық кодекстің ерекше бөлігі қол сұғушылықтың жалпы объектісіне сәйкес тарауларға бөлінеді). Үшіншіден, жасалған іс-әрекетті бағалау үшін қажетті неғұрлым маңызды және іргелі ұғымдардың анықтамалары мен сипаттамаларын қамтитын ҚК-нің жалпы бөлігінің (Қазақстан Республикасының ҚК-нің 10, 11, 12, 13, 14-баптары және т.б.) жалпылама нормалары маңызды мағыналы жүктемені білдіреді. Саралау процесінде, бір жағынан, қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің нормаларында жасалған әлеуметтік қауіпті іс-әрекеттің белгілеріне сәйкес келетін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтері мен белгілерін іздеуге, екінші жағынан, жасалған іс-әрекеттің өзін нақтылауға және талдауға бағытталған танымдық-ұжымдық қызмет жүзеге асырылады. Мысалы, адам өлтіруді талдау кезінде біз мыналарды қолданамыз: адам өлтіру басқа адамның өмірінен құқыққа қайшы айыру деп танылатын теориялық тұжырымдама (Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабы); жалпы объектіге негізделген қылмыстың жіктелуі (ҚК 1-тарауы адамның өмірін атайды); ҚК-нің ерекше бөлігінің ішінара диспозициясы, онда адам өлтіру қасақана әрекет ретінде анықталады; нормалар қылмыстық кодекстің жалпы бөлігі, онда ниеттің мазмұны ашылады (Қылмыстық кодекстің 20-бабы), қылмыс субъектісінің белгілері (Қылмыстық кодекстің 15-бабы) [21].

1.3 Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау алгоритмі

Қазіргі саралау теориясы – бұл тұжырымдама мен қағидалар туралы ғана емес, сонымен бірге қылмыстық-құқықтық бағалаудың ережелері мен алгоритмдері туралы көзқарастар жүйесі. Ереже, яғни белгілі бір заңдылық көрсетілген ереже, кез-келген құбылыстардың тұрақты қатынасы немесе ереже, нұсқама, қағидалар бір нәрсені орындауда белгілі бір тәртіпті белгілейді [24].

Саралау ережелерінің негізгі тезистері сот ісін жүргізудің белгілі бір сатысындағы нақты жағдайға қылмыстық-құқықтық норманы дәл қолдану болып табылады: біріншіден, саралау шешімінде белгіленген және бекітілген нақты жағдайларға сүйене отырып; екіншіден, қылмыстық-құқықтық норманы таңдаудың нақты және заңды дәлелдерімен сүйемелденеді; үшіншіден, қолданылатын қылмыстық-құқықтық норманың формуланың бекітілуімен аяқталады, тұжырым түріндегі саралау шешіміндегі нормалар.

Қылмыстық заңда жалпы және арнайы (жеке) болып бөлінетін белгілі бір жіктеу ережелері бар [25].

Біліктіліктің жалпы ережелерінде қылмыстың объекті, объективті жағының, субъекті және субъективті жағының белгілері бойынша әрекетті бағалау туралы нұсқамалар бар, теориялық тұрғыдан олар саралау шешімінің заңды негізі ретінде қылмыстың құрамы туралы жалпы идеяларды ескере отырып негізделеді.

Арнайы саралау ережелері қылмыстық құқық нормаларын қолдану туралы, қылмыстардың көптігі, қылмыстың кезеңдері мен сыбайлас қатысуы, қылмыстық сот ісін жүргізудегі қылмыстардың саралануын өзгерту туралы, сондай-ақ қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінде көзделген қылмыстардың жекелеген түрлерін саралау туралы талаптарды тұжырымдайды [25].

Сонымен қатар, қылмыстық құқық ғылымында қылмыстарды саралаудың жалпы ережелерін басқаша атауға болады – қылмыстарды саралау қағидаттары, өйткені олар Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Қазақстан Республикасының ҚК қағидаттарына негізделген.

Оларға мыналар жатады:

Бірінші ереже – бұл әрекет қылмыстық құқық бұзушылық ретінде қылмыстық заңмен тікелей қарастырылуы керек. Ол Қазақстан Республикасының ҚК-нің 4-бабынан туындайды, оған сәйкес «қылмыстық жауаптылықтың жалғыз негізі қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекет», «қылмыстық заңды ұқсастық бойынша қолдануға жол берілмейді», сондай-ақ 5-бапқа сәйкес «қылмыс және жазалану іс-әрекеттер осы іс-әрекетті жасау кезінде қолданыста болған Заңмен айқындалады» [19].

Осы ережеге сәйкес жасалған іс-әрекет Қазақстан Республикасының ҚК-нің ерекше бөлігінде, оның ішінде басқа немесе басқа қылмыстық емес заңдарға және (немесе) Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілеріне, халықаралық шарттарына сілтеме жасай отырып

сипатталуы және осы ҚК-нің жалпы бөлігінің нормаларында белгіленген талаптарға жауап беруі қажет.

Екінші ереже – бұл әрекетте қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты құрамы болуы керек. Бұл ереже Қазақстан Республикасының ҚК-нің 4-бабында белгіленген нормаға негізделеді, оған сәйкес «қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекет жасау болып табылады» [19].

Үшінші ереже – айыптаудың негізінде жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтың ресми саралауы қылмыстық процестік кодексіңде көзделген тәртіппен дәлелденген дәл белгіленген нақты деректерге негізделуі тиіс екендігінде көрінеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес «адамның кінәсіне қатысты кез келген күмән айыпталушының пайдасына түсіндіріледі», «заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ. Ешкімді тек өзінің мойындауы негізінде соттауға болмайды» (Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-тармағы) [26].

Бұл туралы Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысында да айтылған: Заңға сәйкес үкім – сотталушының кінәсі немесе кінәсіздігі мәселесі бойынша және сот төрелігі қағидаттарын сақтай отырып, оған қылмыстық жазаны қолдану немесе қолданбау туралы бірінші және апелляциялық сатыдағы соттың сот отырысында Қазақстан Республикасының атынан шығарылған қылмыстық іс бойынша шешім Қазақстан Республикасы Конституциясының (бұдан әрі – Конституция) 77-бабының 3-тармағында және Қазақстан Республикасының ҚПК-нің 2-тарауында көрсетілген [27].

Заңның мәні бойынша сотталушының пайдасына оның кінәсіне қатысты жалпы жойылмайтын күмән ғана емес, сонымен бірге айыптаудың жекелеген эпизодтарына, кінәнің нысанына, қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға қатысу дәрежесі мен сипатына, жауапкершілікті жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың болуы немесе болмауы және т.б. қатысты жойылмайтын күмән де түсіндіріледі.

Төртінші ереже – қылмыстық құқық бұзушылық жасалған кезде қолданыста болған қылмыстық заң бойынша сараланады. Іс-әрекеттің қылмыстылығын немесе жазалануын жоятын, жауапкершілікті немесе жазаны жеңілдететін немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның жағдайын өзге де жолмен жақсартатын заңның кері күші болады, яғни мұндай заң қолданысқа енгізілгенге дейін тиісті іс-әрекет жасаған адамдарға, оның ішінде жазасын өтеп жүрген немесе жазасын өтеген, бірақ соттылығы бар адамдарға қолданылады. Егер жаңа қылмыстық заң адам жазасын өтеп жатқан әрекеттің жазалануын жеңілдетсе, тағайындалған жаза жаңадан шығарылған қылмыстық заңның санкциясы шегінде қысқартылуға жатады. Әрекеттің қылмыстылығын немесе жазалануын белгілейтін, жауапкершілікті немесе жазаны күшейтетін

немесе осы әрекетті жасаған адамның жағдайын басқаша түрде нашарлататын Заңның кері күші жоқ [19].

Бесінші ереже – «салдарлардың басталу уақытына қарамастан, қоғамдық қауіпті әрекетті (әрекетсіздікті) жүзеге асыру уақыты қылмыстық құқық бұзушылық жасау уақыты деп танылады» (Қазақстан Республикасының ҚК 5-бабы) [19]. Осы ереже, қылмыстық заң іс-әрекетті (әрекетсіздікті) жасаудан салдар басталғанға дейінгі кезеңде өзгерген жағдайларда, қылмыстық құқық бұзушылықты жасаған адам үшін неғұрлым қолайлы қылмыстық заң бойынша не, егер іс-әрекет (әрекетсіздік) жасалған сәтте немесе салдар туындаған кезде жасалған іс қылмыстық құқық бұзушылық деп танылмаса, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануын негіздейді.

Басқаша айтқанда, бұл ереже қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам үшін неғұрлым қолайлы қылмыстық заңды таңдау кезеңін іс-әрекет жасалған сәттен бастап оның салдары басталғанға дейінгі уақыт аралығына арттырады. Кінәлі адам қылмыстық құқық бұзушылыққа дайындықты немесе қастандық жасаған жағдайда, қоғамдық қауіпті іс-әрекетті жасау уақыты тиісінше қастандық жасау немесе қылмыстық құқық бұзушылыққа дайындау уақыты болып табылады.

Алайда, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасына сәйкес ауыр немесе аса ауыр қылмысқа дайындалғаны үшін, сондай-ақ террористік қылмысқа дайындалғаны үшін қылмыстық жауаптылық туындайды. Қылмыстық жауапкершілік ауырлығы орташа қылмысқа, ауыр немесе аса ауыр қылмысқа оқталғаны үшін, сондай-ақ террористік қылмысқа оқталғаны үшін туындайды [19].

Алтыншы ереже – Қазақстан Республикасының ҚК бойынша Қазақстан Республикасы аумағында жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар сараланады. (Қазақстан Республикасының ҚК 7-бабы).

Бұл ережені Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің нормаларының диспозицияларында объективті жақтың сипаттау ерекшеліктері болған кезде оларды жасаудың аумақтық заңы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралаудың негізі ретінде де қарастыру қажет.

Қазақстан Республикасының аумағында басталған немесе жалғасқан не аяқталған іс-әрекет Қазақстан Республикасының аумағында жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп танылады. Қазақстан Республикасының ҚК-нің күші Қазақстан Республикасының континенттік қайраңында және айрықша экономикалық аймағында жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарға да қолданылады. Қазақстан Республикасының портына тіркелген және Қазақстан Республикасының шегінен тыс ашық су немесе әуе кеңістігіндегі кемеді қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, Қазақстан Республикасының ҚК бойынша қылмыстық жауаптылыққа жатады. Қазақстан Республикасының әскери кемесінде немесе әскери әуе кемесінде орналасқан жеріне қарамастан қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам да қылмыстық жауаптылықта болады. Осы адамдар Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық

құқық бұзушылық жасаған жағдайда, шет мемлекеттердің дипломатиялық өкілдерінің және иммунитетті пайдаланатын өзге де азаматтардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселе Халықаралық құқық нормаларына сәйкес шешіледі [19].

Аяқталмаған қылмыс және қылмысқа сыбайлас қатысу туралы ҚК-нің жалпы бөлігінің нормалары қолданылған жағдайларда, барлық іс-әрекеттер толығымен, толық көлемде және ҚР аумағындағы барлық қатысушылармен жасалмаса, яғни ішінара немесе одан тыс жерлерде таратылады.

Осы тармақтарға сүйене отырып, қылмыстық құқық ғылымында ішінара Қазақстан Республикасының аумағында, ал ішінара одан тыс жерлерде жасалатын жағдайлар бөлінеді:

- қылмыстың бір материалдық құрамының объективті жағын құрайтын әрекет пен салдар;

- созылмалы қылмыс;

- жалғасатын қылмыстар;

- қылмысқа дайындық, қылмысқа оқталу және аяқталған қылмыс;

- сыбайлас қатысуымен жүзеге асырылатын қылмыс [25].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде мұндай жағдайлардың әрқайсысына осы қылмыстық кодексті қолдануды немесе керісінше қолданбауды реттейтін нормалар жоқ. Сонымен бірге, КСРО-ы тоқтатылғанға дейін, әр түрлі одақтас республикалардың, соның ішінде РҚФСР-дің аумағында жасалған жағдайларға қатысты, отандық қылмыстық құқық теориясында бұл мәселеге үлкен назар аударылды [28].

Осы жағдайлардың біріншісіне қатысты бір одақтас республиканың аумағында іс-әрекет жасау кезінде және басқа республиканың аумағында салдарлар туындаған кезде әртүрлі көзқарастар айтылды. Кейбір ғалымдар бұл әрекетті орындау орны бойынша, ал басқалары – салдары болған КСРО Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша саралау қажет деп мәлімдеді. М.И. Блум бұл көзқарастардың ешқайсысы қолданыстағы қылмыстық заңнамадан туындамайтынын атап өтті. Бұл сұраққа тек Бүкілодақтық қылмыстық заң жауап бере алады, онда арнайы интерлокальды соқтығысу нормасы қарастырылуы керек [28].

Әр түрлі одақтас республикалардың аумағында жасалған ұзаққа созылған немесе жалғасып жатқан қылмыстарға белгілі бір одақтас республиканың қылмыстық кодексінің нормаларын қолдануға қатысты оларды оның жолын кескен немесе аяқталған жерінің заңы бойынша не неғұрлым қатал жерінің заңы бойынша және заңның қатандығы бірдей болған жағдайда ғана – қылмыс аяқталған жерде саралау ұсынылды.

Әр түрлі одақтас республикалардың аумағында әрекет еткен серіктестер жасаған қылмыс ҚК-нің ерекше бөлігінің (немесе оған оқталу) бабы диспозициясында көрсетілген әрекетті орындаушы жасаған республиканың заңы бойынша сараланды, өйткені оған дейін ешқандай қатысы жоқ (сәтсіз сыбайлас қатысушылар бар). Егер заңда көрсетілген салдарға әкеп соқтырса, онда ол орын алған жердің заңы бойынша сараланған. Қылмысты

бірнеше одақтас республикалардың аумағында әрекет еткен бірнеше бірлескен орындаушылар жасаған жағдайларда, ол қылмыс бірлескен орындаушылардың біріншісі аяқталған заң бойынша сараланды. Бұл ереже бұрынғы КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1974 жылғы 13 желтоқсандағы «Алыпсатарлық істері бойынша сот практикасы туралы» қаулысының 4-тармағында қамтылған түсіндіруге негізделген, оған сәйкес алыпсатарлық «тауарлардың кем дегенде бір бөлігі қайта сатылған кезде аяқталған қылмыс» ретінде қарастырылды [28].

Жоғарыда келтірілген ережелерді жалпылау көрсеткендей, КСРО жойылғанға дейін анықталған жағдайларға қылмыс аяқталған немесе жолын кескен одақтас республиканың қылмыстық кодексінің нормалары қолданылды. КСРО-ның Білім туралы шарты жойылғаннан кейін барлық одақтас республикалар тәуелсіз егемен мемлекеттерге айналды [28].

Жетінші ереже – Қазақстан Республикасының ҚК 8-бабына сәйкес осы ҚК бойынша Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар сараланатындығында көрсетілген:

Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде қылмыстық құқық бұзушылық жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер олар жасаған іс-әрекет аумағында жасалған мемлекетте қылмыстық жазаланатын болып танылса және бұл адамдар басқа мемлекетте сотталмаса, Қазақстан Республикасының ҚК бойынша қылмыстық жауаптылыққа жатады. Аталған адамдар сотталған кезде жаза аумағында қылмыстық құқық бұзушылық жасалған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғарғы шегінен аспауға тиіс. Қазақстан Республикасының аумағындағы шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасының халықаралық шартына сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе жазасын өтеу үшін шет мемлекетке берілмейтін жағдайларда да сол негіздерде жауапты болады [19].

Қазақстан Республикасының ҚК ережелері Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ адамдарға қатысты, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше белгіленбесе, террористік немесе экстремистік қылмыс не бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігіне қарсы қылмыс жасалған не Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін жасалған жағдайларда қылмыс жасалған жерге қарамастан қолданылады.

Егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, адамның басқа мемлекеттің аумағында қылмыстық жазаланатын іс-әрекет жасауының соттылығы мен өзге де қылмыстық-құқықтық салдары осы адамның Қазақстан Республикасының аумағында жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауаптылығы туралы мәселені шешу үшін қылмыстық-құқықтық маңызы болмайды немесе егер басқа мемлекеттің аумағында жасалған қылмыстық жазаланатын әрекет Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін қозғамаса [19].

Егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше көзделмесе, шет мемлекеттің аумағында жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін Қазақстан Республикасының шегінен тыс орналасқан әскери бөлімдерінің әскери қызметшілері ҚК бойынша қылмыстық жауаптылықта болады.

Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрмайтын, Қазақстан Республикасынан тыс жерде қылмыс жасаған шетелдіктер, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар, егер бұл әрекет Қазақстан Республикасының мүдделеріне қарсы бағытталған жағдайларда және егер олар басқа мемлекетте сотталмаса және Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген жағдайларда ҚК бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылады Қазақстан Республикасының аумағындағы қылмыстық жауапкершілікке [19].

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау алгоритмі саралау міндеттерін шешуге арналған дәйекті операциялар жүйесі болып табылады.

Саралау ережелері мен принциптерінен айырмашылығы, алгоритмдерде жалпы шешімнің негізінде жатқан нақты және аралық тұжырымдар жоқ, бірақ зерттеушіні негізгі мәселені шешуге, яғни саралау шешіміне ең аз шығындармен жақындататын жолдарды, оңтайлы реттілікті, әрекеттер хронологиясын көрсетеді.

«А.С. Пушкин атындағы Брест мемлекеттік университеті» білім беру мекемесінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының доценті С.М. Храмов практикалық қызмет кезеңінде қалыптасқан және кейіннен құқық қолданушыларға ыңғайлы нысанда құрылымдалған қылмыстарды саралаудың авторлық алгоритмін ұсынды.

Алгоритм 4 кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде қолда бар нақты деректер негізінде саралау үшін қылмыстық-құқықтық маңызы бар белгілерді бөліп көрсету қажет. Осы кезде үш сұраққа жауап беру ұсынылады:

1) зерттелетін құқықтық қатынастар қылмыстық-құқықтық болып табыла ма, әлде олар құқықтық қатынастардың өзге де түрлеріне (мысалы, әкімшілік-құқықтық, азаматтық-құқықтық, қылмыстық-процестік және т.б.) жатады ма;

2) қолданыстағы фабулада қылмыс оқиғасы (қоғамдық қауіпті әрекет) бар ма;

3) қоғамдық қауіпті әрекет қылмыс болып табыла ма. Осы сұрақтарға жауап бергеннен кейін, іс-әрекеттің саралануы бірінші жуықтауда жүзеге асырылуы мүмкін, содан кейін зерттеуді жалғастыру қажет [29].

Екінші кезеңде объектінің және қылмыстың объективті жағы белгілері белгіленеді. Ғылыми-зерттеу мақсаттары үшін зерттелетін фактіні Қылмыстық кодекстің белгілі бір бөлімі мен тарауына жатқызуға көмектесетін жалпы және түрлік объектілерді анықтау пайдалы, мысалы, меншікке қарсы қылмыстар, қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар және т.б. Қылмыс объектісін дұрыс анықтау қол сұғудың тікелей неге бағытталғанын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Дағдыны бекіту үшін жалпы, тектік және түрлік ғана емес, сонымен қатар тікелей объектілерді де анықтау керек. Сонымен қатар, тікелей объект факультативті немесе қосымша және негізгі болуы мүмкін, оны да ескеру

қажет. Егер қылмыстың заты болса, онда оның белгілері анықталады. Объективті жағы бойынша саралау кезінде қылмыс құрамының осы элементінің барлық міндетті белгілері, оның объективті жағы дизайны бойынша түрі (формальды немесе материалды) және қылмыстың аяқталу сәті анықталады [29].

Үшінші кезеңде қылмыстың айрықша белгілері белгіленеді. Мысалы, ұрлық жасау тәсілі – жасырын, ашық, алдау немесе сенімге қиянат жасау және т.б. Сондай-ақ, жасалған қылмыстың себептері сарлауға әсер етуі мүмкін. Мысалы, нәсілдік, ұлттық, діни араздық немесе алауыздық, саяси немесе идеологиялық араздық, сондай-ақ кейбір әлеуметтік топқа қатысты араздық немесе алауыздық негізінде басқа адамның өмірін қасақана заңсыз айыру (адам өлтіру) [29].

Соңғы саралау төртінші кезеңде аяқталады. Бұл кезең соңғы болып табылады. Қарастырылып отырған кезеңде қылмыс құрамының барлық субъективті белгілері анықталады. Қылмыс субъектісі белгіленеді – жалпы немесе арнайы, соңғы жағдайда арнайы субъектінің қолда бар белгілерін тізімдеу қажет. Қылмыстың субъективті жағы бөлігінде кінә нысанын анықтау кезінде объективті жағының құрлымы бойынша қылмыс құрамының түрі туралы деректер қажет болуы мүмкін [29].

Төртінші кезеңде қажет болуы мүмкін қосымша ақпарат:

1. ҚК-нің ерекше бөлігіндегі бапта диспозицияның түрі қандай;
2. Қарастырылып отырған қылмыс сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі бойынша қандай санатқа жатады;
3. Қылмыс құрамының саралау белгілері бар ма, олар құрамның қандай элементтеріне жатады;
4. Қарастырылып отырған оқиға қандай белгілер (критерийлер) бойынша қылмыстың аралас құрамдарынан ажыратылуы керек.

Қылмысты саралаудың төртінші кезеңі ҚК-нің ерекше бөлігінің нақты қылмыстық-құқықтық нормасын (ҚК-нің нақты бабының бөлігі, тармағы) көрсетумен аяқталады [29].

2 ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ ҚҰРАМЫ БЕЛГІЛЕРІ БОЙЫНША САРАЛАНУЫ

2.1 Қорғаудың қылмыстық-құқықтық объектісі және оның қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілі бір түрлерін сипаттауда трансформациялануы

Қылмыстың құрамын туралы тарихи талқылау не дейді? Оның тұжырымдамасы Ежелгі Рим заңы ретінде белгілі *corpus delicti* – қылмыстың негізі, болмысы, қаңқасы, қылмыстың құрамы [30]. Н.С. Таганцевтің куәлігі бойынша, XVI және XVII ғасырларда қылмыстың құрамы сыртқы әлемде (мәйіт, қан) қылмыс қалдыратын іздердің жиынтығы ретінде тек іс жүргізу мәніне ие болды [31].

Егер қылмыс құрамы болса, оның белгілері бойынша қылмыстың нақты жасалғанына көз жеткізуге болады, іздеу әрекеттерін бастауға болады. Н.С. Таганцевтің өзі қылмыстың құрамын «өзара байланысты екі топтан тұратын қылмыстық әрекеттің сипаттамалық белгілерінің жиынтығы: объективті және субъективті» деп анықтады [32].

XVIII ғасырдың аяғында және тек неміс еңбектерінде қылмыстың құрамы материалдық қылмыстық заңға ауыстырылады. Бұл ретте неміс криминалистері қылмыс құрамы (*Tatbestand*) мен қылмыс (*Verbrechen*) арасындағы айырмашылыққа назар аударады. Қылмыстың құрамы «заңның құрамы» ретінде түсіндіріледі. Неміс қылмыстық құқығы туралы оқулықтарда қылмыстың құрамы заң бөлімінде қарастырылады. В.Н. Кудрявцев онымен келіседі. Ол қылмыстарды саралаудың жалпы теориясының қылмыстық құқық ғылымының жалпы бөлігіндегі және оқулықтардағы орны «қылмыстық заң» бөлімінде болуы керек деп санайды: «қылмыстарды саралаудың жалпы теориясы осы бөлімнің бір бөлігі болып табылады, өйткені ол заң жобасының мәселелерін, оны қолдану ережелерін зерттейді, оның мағынасын түсіндіру және түсіну мәселелерін қозғайды және т.б.» [33].

Қылмыс құрамы мен қылмыстық заң арасындағы теңдік белгісі берік. Қылмыстық заңның диспозициясы мен қылмыс құрамы арасындағы айырмашылық түсініксіз болып шықты, сонымен бірге қылмыс құрамының қызметі де түсініксіз болды. Егер қылмыстарды саралау жүргізілетін қылмыстық-құқықтық норма болса, онда неге құрам қажет? В.Н. Кудрявцевтің пікірінше, қылмыс құрамы туралы соңғы жұмыстардың бірінде «қылмыс құрамы ұғымын тек бір ғана – нормативтік мағынада қолданған жөн» [34]. 1960 жылдары ол қылмыстың нақты құрамын мойындады және былай деп жазды: «заң шығарушы, әрине, құрамды емес, қылмыс құрамының белгілерін аздықөпті сипаттайтын қылмыстық-құқықтық норманы құрайды. Бұл белгілердің өзі объективті түрде бар, адамдардың санасына қарамастан, олар нақты қылмысқа тән және заң шығарушының міндеті – бұл белгілерді заңда ең толықтығы мен тереңдігімен анықтау және қамтамасыз ету» [35]. Құрамды қылмыстық іс-әрекеттің шындығы ретінде түсінуге келісе отырып, ғалым: «қылмыстың

құрамы – бұл белгілі бір санаттағы қылмыстың өзегі мен құрылымы» (қаңқа, негізі) [35]. Оқулық пен оқу құралында ол құрамды «қылмыстық заңға сәйкес оны қылмыстық және қылмыстық жаза ретінде анықтайтын қоғамдық қауіпті әрекет белгілерінің жиынтығы» деп түсінеді. Құрам – қатаң «қылмыс белгілерінің жүйесі, құрам қылмысқа тән ішкі байланыстарды көрсетеді» [36].

Кеңестік және посткеңестік ұрпақ ғалымдарының көпшілігі құрамға заңнамалық модель ретінде нормативтік көзқарасты ұстанады. Мысалы, «қылмыстардың құрамы – абстракция, оның заңнамалық моделі, онсыз нақты әрекетті қылмыс деп тану мүмкін емес» [37].

Нормативтік теорияны сонымен қатар И.Я. Гонтарь қылмыс пен қылмыстың құрамын құбылыстар мен ұғымдар ретінде түсінуге арналған зерттеулерде: «қылмыстың құрамы қылмыстық заңда қоғамдық қауіпті әрекет белгілерінің сипаттамасы болып табылады. Қылмыстық заңда белгіленген белгілердің жиынтығы емес, әдеттегідей бекітілгендей, бұл белгілер жиынтығының сипаттамасы». Норма қылмыстық жауапкершілікке негіз бола алмайтындықтан категориялық мәлімдеме: «қылмыстық жауапкершіліктің негізі ретінде қылмыстың құрамы туралы мәселе мүлдем алынып тасталуы керек» [38].

А.А. Пионтковский бір кездері былай деп жазды: «заңгерлер қылмыс құрамы ұғымын қылмыстық заңнама бойынша белгілі бір қылмысты сипаттайтын белгілер жиынтығын білдіру үшін де, осы белгілерге сәйкес келетін нақты әрекетті білдіру үшін де қолданады» [39].

В.О. Навроцкий қылмыстың құрамы «қылмыстық құқық теориясы жасаған құқықтық құрылым» деп санайды [40]. Оның пікірінше, «заңда көзделген қылмыс құрамы» деген тұжырым дұрыс емес. Қылмыстық заң қылмыстың құрамын емес, қылмысты анықтайды.

Оны Т.М. Маритчак қолдай отырып: «қылмыстың құрамы – бұл қылмыстық құқық теориясы жасаған заңды құрылым, ол саралауға қолданылатын құрал ретінде әрекет етеді. Саралау, керісінше, қол сұғушылықтың нақты белгілері мен осы қол сұғушылық үшін жауапкершілікті көздейтін заң нормасы арасындағы сәйкестікті белгілеуді көздейді» [41].

Қылмыстық құқық теориясы қылмыстардың нақты құрамдарының белгілерін анықтау және жалпылау негізінде қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінде көзделген қылмыстардың барлық құрамдарына тән элементтердің сипаттамасын қамтитын қылмыс құрамының жалпы тұжырымдамасын жасады.

Заң әдебиеттерінде қылмыстың әр құрамында оның төрт міндетті элементі бар: объект, объективті жағы, субъект және субъективті жағы. Қылмыс құрамының элементтері бір-бірімен тығыз байланысты. Егер іс-әрекетте олардың кем дегенде біреуі болмаса, онда бұл жалпы қылмыстың құрамы жоқ дегенді білдіреді, яғни қылмыстық жауапкершіліктің негізі де жоқ.

Қазақстан Республикасының ҚК 4-бабына сәйкес қылмыстық жауаптылықтың жалғыз негізі қылмыстық құқық бұзушылық жасау, яғни қылмыстық кодексте көзделген қылмыс немесе қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекет болып табылады [19].

Қылмыстың құрамы іс-әрекетте қамтылған. Осыған ұқсас тұжырым ҚК-нің шынайы өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату туралы баптарына барлық ескертпелерде қабылданды. Мысалы, ҚК-нің 261-бабына кепілге алу туралы ескертпе «кепілге алынған адамды өз еркімен немесе биліктің талабы бойынша босатқан адам, егер оның әрекеттерінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады» деп белгілейді. Қылмыста ақпараттық модель мазмұндалмайды.

М.В. Ломоносова атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің 250 жылдығына арналған ресей қылмыстық құқығының классикалық оқулығында, қылмыстық құқық және криминология кафедрасы жазған, қылмыстық құқық бойынша алғашқы кеңестік оқулықтарда қылмыс құрамының анықтамалары келтірілген: «қылмыс құрамы – бұл қылмысты құрайтын белгілердің (элементтердің) жиынтығы» [42]. Көріп отырғанымыздай, өткен ғасырдың бірінші жартысында революцияға дейінгі және кеңестік қылмыстық құқықта құрам қылмысты құрайтын белгілердің (элементтердің) жиынтығы ретінде түсініледі [43]. Қылмыс пен қылмыстың құрамына ешқандай қарама-қайшылық болған жоқ. Бұл ұғымдар бір-бірінің орнына қолданылды.

1950 жылы бір жағынан қылмыстың нақты құрылымдалған ядросы ретінде құрамның «екіге бөлінуі», екінші жағынан заңнамалық абстракция, теориялық құрылым, ақпараттық модель басталды [44].

Молдова Республикасының ҚК заң шығарушы қылмыс құрамының нормативтік тұжырымдамасын бекітті: «қылмыстық жауаптылықтың нақты негізі жасалған зиянды әрекеттер болып табылады, ал қылмыстық жауаптылықтың заңды негізі қылмыстық заңда көзделген қылмыс құрамының белгілері болып табылады». Молдова кодексі 52-бапта «қылмыс құрамы» деген ұғым туралы норманы енгізді: «Қылмыстың құрамы – зиянды әрекетті белгілі бір қылмыс ретінде анықтайтын қылмыстық заңда белгіленген объективті және субъективті белгілердің жиынтығы. Қылмыстың құрамы осы Кодекстің нақты бабына сәйкес қылмысты саралау үшін заңды негіз болып табылады» [45]. Қазақстан Республикасының ҚК бұл норманы көздемейді, алайда бұл мәселені еліміздің ғалымдары бірнеше рет көтерген. Көріп отырғанымыздай, Молдова Республикасының қылмыстық кодексі дәйекті және нақты түрде келтірілген мақалаларда қылмыс құрамының нормативтік тұжырымдамасын енгізді.

Беларусь Республикасының қылмыстық кодексі (10-бап) [46] және Грузия қылмыстық кодексі (7-бап) [47] қылмыстық жауапкершіліктің негізі ретінде қылмысты таниды. Қылмыстық және қылмыстық процестік кодексте, тергеу және сот практикасында құрамды нормативті түсіндіру кездеспейді. Тәжірибеде қылмыс пен оның құрамын салыстыра алмайды. Белгілер мен элементтер қылмысқа да, құрамға да қатысты.

Қылмыстың нақты элементтері (құрамдас бөліктері) және олардың белгілері (айрықша ерекшеліктері) міндетті және факультативті элементтерді қамтиды. Қылмыстың құрылымдық өзегі – оның құрамына қылмысты саралау үшін жеткілікті және қажетті белгілері бар міндетті элементтер ғана кіреді. Жалпы саралау кезінде қылмыс емес, тек оның құрамы қылмыстық кодексте

қарастырылған қылмыстың тиісті құрамымен салыстырылады. Қылмыстарды саралау кезінде қылмыстық-құқықтық норманың белгілері бар жасалған қылмыс құрамының белгілері анықталады деп ойлау қате болмайды, бірақ бұл онша сәтті емес, өйткені заңда құрамға тән элементтердің жүйелік құрылымдалуы жоқ.

Біріншіден, жасалған іс-әрекеттің объектісі қылмыстық кодекстің баптарында, тарауларының атауларында және бөлімдерінде сипатталған объектімен (объектілерімен) салыстырылады. Содан кейін қылмыстық кодекстің жалпы және ерекше бөліктерінің қылмыстық-құқықтық нормаларында сипатталған әрекеттің объективті жағының белгілері анықталады. Саралаудың келесі қадамы – қылмыс субъектісінің белгілерін қылмыстық кодекстің қылмыстың авторы немесе қатысушысы туралы жазылуымен анықтау. Саралаудың соңғы буыны – жасалған құрамның субъективті жағын кодекстің тиісті нормаларындағы белгілердің сипаттамасымен салыстыру. Саралау қорытындысы: әрекеттегі қылмыстың құрамы қылмыстық кодекстің қай бабында қарастырылған немесе әрекетте қылмыстың құрамы жоқ. Қылмыстық-құқықтық саралаудың барлық буындары заңды (рұқсат етілген) және объективті – жан-жақты алынған дәлелдемелермен жарақтандырылуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Р ҚПК-нің 113-бабы дәлелдеуге жататын мән-жайларды көздейді:

1) оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны;

3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері;

4) күдіктінің, айыпталушының жауаптылық дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар;

б) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдарлары;

7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері;

8) әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшылығын жоққа шығаратын мән-жайлар;

9) қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар дәлелденуге жатады [48].

Бұдан басқа, қылмыстық іс бойынша басқа да мән-жайлармен қатар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес тәркіленуге жататын мүліктің заңсыз, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынғанын немесе осы мүліктен түскен кірістер болып табылатынын не қылмыстық құқық бұзушылық жасау қаруы немесе құралы ретінде не экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты

қаржыландыру немесе өзгедей қамтамасыз ету үшін пайдаланылғанын немесе пайдалануға арналғанын растайтын мән-жайлар дәлелденуге жатады [48].

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының дәлелі қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасына, адамның жасалған қылмыстық құқық бұзушылыққа кінәлілігіне, қылмыстық құқық бұзушылық келтірген зиянның сипаты мен мөлшеріне жатады. Олардың барлығы бірге қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамының объективті және субъективті элементтеріне жатады.

Адамға қылмыс жасады деген күдікті растайтын жеткілікті дәлелдер болған кезде прокурор, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы дәлелді қаулы шығарады (Қазақстан Республикасының ҚПК 203-бабының 1-бөлігі) [48].

ҚПК-нің «қылмыстық құқық бұзушылық құрамы» термині, ҚК сияқты, жекелеген жағдайларда қолданылады. Құрамның орнына «қылмыстық құқық бұзушылық», «қылмыстық құқық бұзушылық белгілері» немесе «әрекет» терминдері қолданылады. Кодекстердің бұл ұстанымы қылмыстық құқық теоретиктерінің құрамы мен қылмыстық құқық бұзушылықты түсінудегі келіспеушіліктерге байланысты негізделген.

Сот үкім шығарған кезде кеңесу бөлмесінде келесі мәселелерді шешеді:

1) жасалуына сотталушы айыпталып отырған іс-әрекеттің орын алғаны дәлелденген-дәлелденбегенін;

2) бұл іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатынын-табылмайтынын және ол нақ қайсы қылмыстық заңда көзделгенін (бап, бөлік, тармақ);

3) сотталушының осы іс-әрекетті жасағаны дәлелденгенін-дәлелденбегенін;

4) сотталушының осы қылмыстық құқық бұзушылықты жасауда кінәлі-кінәсіз екендігін;

5) оның жауаптылығы мен жазасын жеңілдететін немесе ауырлататын мән-жайлардың бар-жоғын;

6) сотталушының өзі жасаған қылмыстық құқық бұзушылық үшін жазалануға жататынын-жатпайтынын;

7) сотталушыға қандай жаза тағайындалуға тиістігін;

7-1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес мүліктің тәркіленуге жататындығы дәлелденгенін-дәлелденбегенін;

8) жаза тағайындамай үкім шығару немесе жазадан босату не қылмыстық жазаны өтеуді Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 74, 75 және 76-баптарында көзделген жағдайларда кейінге қалдыруға негіздердің бар-жоғын;

9) бас бостандығынан айыруға сотталған адам қылмыстық-атқару жүйесі мекемесінің қандай түрі мен режимінде жазасын өтеуге тиіс екенін;

10) азаматтық талап қоюдың қанағаттандырылуға жататынын-жатпайтынын, оның кімнің пайдасына және қандай мөлшерде қанағаттандырылатынын;

11) азаматтық талап қоюды немесе ықтимал тәркілеуді қамтамасыз ету үшін тыйым салынған мүлікті не істеу керектігін;

12) заттай дәлелдемелерді не істеу керектігін;

13) процестік шығындар кімге, қандай мөлшерде жүктелуге тиістігін;

14) соттың сотталушыны құрметті, әскери, арнайы немесе өзге де атағынан, сыныптық шенінен, дипломатиялық дәрежесінен, біліктілік сыныбынан, мемлекеттік наградаларынан айыруға (айыру туралы Қазақстан Республикасының Президентіне ұсыну енгізуге) тиістігін-тиісті еместігін;

15) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 91-бабында көзделген жағдайларда медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану туралы;

15-1) Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 98-1 және 98-2-баптарында көзделген жағдайларда өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдану туралы;

16) қылмысты жасауға ықпал ететін мән-жайлардың бар-жоғы туралы;

17) сотталушыға қатысты бұлтартпау шарасы туралы;

18) алдыңғы үкім бойынша шартты сотталудың күшін жою немесе оны сақтау туралы;

19) алдыңғы үкім бойынша кепілгерлікті белгілей отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатудың күшін жою туралы шешеді (Қазақстан Республикасының ҚПК 390-бабы 1-бабы) [48].

Аталған дәлелдемелер қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бар немесе жоқ екендігінің дәлелі болып табылады. ҚПК «қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы» ұғымын бермеді, ал саралаудың мәні 2-тармақта көрсетілген: «бұл іс-әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық болып табылатынын-табылмайтынын және ол нақ қайсы қылмыстық заңда көзделгенін (бап, бөлік, тармақ)». Осылайша, қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануын анықтауға болады, бұл бірқатар зерттеушілерді қылмыстық-құқықтық нормада көзделген қылмыстық құқық бұзушылық белгілеріне қоғамға қауіпті әрекет белгілерінің сәйкестігін анықтау ретінде жасайды.

Осылайша, егер біз құрамды оның қоғамдық қауіптілігін көрсететін міндетті, қажетті және жеткілікті элементтерден тұратын нақты құрылымдық ядро ретінде қарастыратын болсақ, онда мұндай құрам қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралауға негіз болады. Саралау қандай да бір қылмыстық-құқықтық нормада көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілеріне жасалған қоғамдық қауіпті іс-әрекет құрамының белгілерінің сәйкестігін (сәйкестендіруді, сәйкестікті) белгілеуден тұрады. Егер сіз қылмыс құрамының нормативтік теориясын заңнамалық абстракция немесе ақпараттық модель ретінде ұстанатын болсаңыз, онда олар саралаудың негізі болып табылады. Басқаша айтқанда, егер нормативтік тұжырымдама бойынша қылмыстың құрамы норма болса, онда саралау кезінде әрекет пен қылмыстық кодекстің нормасы арасында сәйкестік белгіленеді, бұл да, атап өткендей, жалпы алғанда, қолайлы. Бірақ содан кейін саралауды анықтау кезінде ТМД елдерінің бірқатар қылмыстық кодексі, ҚПК құрамы туралы айтпай-ақ жасауға болады. Саралау үшін іс жүргізу нормалары қолданылмайды. Оларда

саралаудың дұрыстығы немесе қателігі туралы дәлелдер бар. Қылмыстарды саралау тек қылмыстық-құқықтық нормаларға сәйкес жүзеге асырылады. Сотқа дейінгі және сот ісін жүргізу органдары қылмыстардың саралануы туралы қылмыстық іс жүргізу құжаттарын шығарады және ол ресми саралау деп аталады [25].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамын құрайтын белгілер кездейсоқ тіркесімді емес, белгілі бір жүйені білдіреді, қажетті белгілердің кем дегенде біреуінің болмауы жалпы қылмыстық құқық бұзушылықтың болмауын және құрамын білдіреді. Қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамында төрт элементті бөліп көрсету әдетке айналған, олардың әрқайсысы мыналарды сипаттайтын белгілер тобын қамтиды: қылмыстық құқық бұзушылық объектісі, объективті жағы, субъективті жағы және қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі.

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі – қылмыстық құқық бұзушылық қол сұғушылықты жасайтын қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастар. Қылмыстық құқық ғылымында объектілер қатынастардың мазмұнына (сипатына), жалпыланған белгілердің көлеміне және оларды сипаттаудың заң шығарушы қолданатын әдістеріне байланысты түрлерге жіктеледі. Жалпыланған белгілердің мазмұны мен көлеміне байланысты (тігінен бөлу (логикалық) деп аталады) объектілердің келесі түрлері ерекшеленеді: 1) жалпы объект; 2) тектік объект; 3) тікелей объект. Ресей Федерациясының қылмыстық заңнамасында түрлік объект те ерекшеленеді.

Қылмыстық заңдармен қорғалатын барлық қатынастардың жиынтығы қылмыстық құқық бұзушылықтың жалпы объектісі болып танылады, алайда барлық қолданыстағы қоғамдық қатынастар қылмыстық заңмен қорғалмайды, тек олардың ішіндегі ең маңыздылары ғана мемлекет оларды жоғары қорғау қажеттілігімен байланыстырады. Заң шығарушы жалпы объектіні Қазақстан Республикасының ҚК 2-бабында белгіледі, онда оның міндеттері тұжырымдалған. Мұнда заң шығарушы жалпы қылмыстық заңнамамен қорғалатын қатынастар туралы айтады, оларға мыналар жатады: адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамға қауіпті қолсұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігін сақтау, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады.

Текті объект өзара байланысты (туыстық) қатынастар тобы болып саналады. Текті объект жалпы объектінің бір бөлігін құрайды. Қазақстан Республикасының ҚК 2-бабында жалпы объектінің сипаттамасы текті объектілерін (меншік, қоғамдық тәртіп және қоғамдық қауіпсіздік және т.б.) аудару арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының ҚК-де тектік объект негізінде тараулар құрылады, олардың атауында тектік объектінің мазмұны мен сипаты көрсетіледі. Мәселен, Қазақстан Республикасының ҚК

ерекше бөлігінің 1-тарауы «Жеке тұлғаға қарсы қылмыстық құқық бұзушылық» деп аталады.

Осылайша, онда жеке тұлға тектік объектісі болып табылатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрамына сипаттама берілген баптар шоғырланған.

Тікелей объект – бұл қылмыстық құқық бұзушылықпен бұзылған жеке (кейде бірнеше) қоғамдық қатынас. Сонымен, адам өлтіру аясында жеке тұлға тектік объект болып табылады, ал тікелей объект – адамның өмірін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар.

Көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтардың дербес объектілері болады. Алайда, әртүрлі қылмыстық құқық бұзушылықтар бір объектіге ие болуы мүмкін. Мысалы, меншік құқығы бірқатар қылмыстық құқық бұзушылықтардың объектісі болуы мүмкін (Қылмыстық кодекстің 187 - бабы – Ұсақ-түйек жымқыру, 188-бабы – Ұрлық, 188-1-бабы – Мал ұрлығы және т.б.).

Тікелей объектілер (көлденеңінен (логикалық)) негізгі және факультативті, ал соңғылары міндетті және қосымша болып бөлінеді. Негізгі болып (құрамына сәйкес) қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатын, негізгі мазмұнын айқындайтын объект саналады. Сонымен, ұрлық жасаған кезде мұндай объект меншік қатынастары болып табылады. Факультативті объект, негізгі объектіден айырмашылығы, қылмыстық құқық бұзушылықтың сипатын анықтамайды, бірақ оған, әдетте, қауіпті арттыра отырып, ерекшеліктер береді. Факультативті объект негізгі объектімен бірге жүреді, онымен байланысты. Барлық жағдайларда (негізгісімен бірге) қылмыстық құқық бұзушылықпен бұзылған факультативтік объект қажетті деп аталады [49, 88].

Мұндай құрамның мысалы қарақшылық болып табылады (Қазақстан Республикасының ҚК 192-бабы). Қарақшылық – бұл мүлікке қарсы қылмыс (негізгі объект бойынша), бірақ ол әрдайым басқа адамның өміріне қауіп төндіретін әрекеттермен немесе осындай қауіп-қатермен бірге жүреді. Осылайша, қарақшылық әрқашан өмір мен денсаулықты қамтамасыз ететін қарым-қатынасқа әсер етеді.

Факультативті қосымша объект тонау құрамында көрінеді. Меншікке қарсы қылмыс бола отырып, тонау өмір мен денсаулыққа қауіпті емес зорлық-зомбылықпен бірге жүруі мүмкін, яғни адам денсаулығын қамтамасыз ететін қатынастарды бұзуы мүмкін, бұл заңда көрініс табады (Қазақстан Республикасының ҚК 191-бабының 2-бөлігі). Алайда, мұндай зорлық-зомбылықсыз тонау мүмкін (Қазақстан Республикасының ҚК 191-бабының 1-бөлігі). Сондықтан өмір мен денсаулықты қамтамасыз ететін қатынастар осы қылмыстың құрамы бойынша факультативті қосымша объект болып табылады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектілерін көлденеңінен бөлу олардың қылмыстық құқық бұзушылықты құқықтық бағалау үшін әр түрлі маңыздылығын көрсетеді:

1) олар қылмыстық құқық бұзушылықтың мәнін айқындайтын негізгі элементтер болған кезде (негізгі);

2) құрам үшін міндетті (бірақ оның негізгі мазмұнын анықтамайды) – міндетті емес;

3) міндетті емес, бірақ саралауда құрамды қалыптастыру арқылы қауіптілік дәрежесіне әсер етуі мүмкін – факультативті қосымша [49, 88].

Қылмыстық құқық бұзушылық заты мен жәбірленуші ұғымы қылмыстық құқық бұзушылық объектісімен тығыз байланысты. Қылмыстың мәні – бұл қылмыс жасау барысында әсер етілетін зат, материалдық әлемнің элементі. Мысалы, ұрлау заты – ұрланған мүліктің өзі (пәтерден телефон ұрлау: ұрлау заты – телефон), пара алу заты – лауазымды адам алған ақша қаражаты, контрабанда заты – шекара арқылы өткізілетін тауарлар.

Бірқатар қоғамдық қауіпті әрекеттер жасаған кезде қылмыстық құқық бұзушылық заты құрамның міндетті белгісі ретінде әрекет етеді: радиоактивті заттар, радиоактивті қалдықтар, ядролық материалдар, сондай – ақ патогендік биологиялық агенттер – Қазақстан Республикасының ҚК 284-бабы; қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар және жарылғыш құрылғылар – Қазақстан Республикасының ҚК 287-бабы; есірткі құралдары, психотроптық заттар, олардың аналогтары – Қазақстан Республикасының ҚК 296-299-1-бабы, порнографиялық материалдар – Қазақстан Республикасының ҚК 311-бабы және басқалары.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың мәні бір құрамды екіншісінен ажыратуға мүмкіндік беретін қылмыстық құқық бұзушылықты саралау үшін өте маңызды. Сонымен, жеке куәлікті, паспортты немесе басқа жеке құжатты ұрлап әкеткен жағдайда, бұл әрекет меншікке емес, басқару тәртібіне (Қазақстан Республикасының ҚК 384-бабы) қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға жатады.

Қылмыс құрамындағы қылмыс затының белгісі факультативті болып табылады: бұл қылмыстың барлық құрамдары үшін маңызды емес, тіпті қылмыстың барлық құрамдарында да жоқ (Қазақстан Республикасының ҚК 99, 100, 101, 106-баптары және т.б.) [50].

Қылмыстық құқық бұзушылық затын материалдық дүние затына да қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы мен құралдарынан ажырату қажет. Бірақ олардың арасындағы айырмашылық мынада: қару немесе құрал қылмыстық құқық бұзушылық жасайды, ал зат – бұл қылмыстық құқық бұзушылық жасалатын материалдық әлемнің заты. Қылмыстық құқық бұзушылық қаруы немесе құралы қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаумен тікелей байланысты, соның салдарынан олар қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының белгілеріне жатады.

Осы әрекетті жасаған адам анықталғанына, жауапқа тартылғанына қарамастан, қоғамдық қауіпті әрекеттен моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян тікелей келтірілген адам жәбірленуші деп танылады [51].

Қылмыстарды саралау теориясын әзірлеген ғалымдар, шын мәнінде жасалған қылмыстың заңды белгілерін заңда бекітілген қылмыстың осы түрінің құрамының белгілерімен салыстыруды қандай құрамнан бастау керек деген сұраққа тоқталды. Бірқатар ғалымдар «қылмыстарды саралау объектіден,

объективті жақтан, субъектіден және субъективті жақтан бастап қылмыс құрамының элементтері бойынша жүргізілуі керек» деген пікір айтты [52].

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісін анықтау кейде қиын немесе мүмкін емес. Объект бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты жағдайы емес, қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты жағдайларын тиісті талдаудан туындайтын талқылу болып табылатын қоғамдық қатынастар.

Мысалы, зорлық-зомбылық белгілері бар мәйіт табылған кезде объектіні орнату өте оңай. Мұнда зорлық-зомбылықпен өлім белгілері жоқ мәйіт қылмыстық құқық бұзушылық объектісі туралы мәселе туындаған жағдайда, Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабы – адам өлтіру немесе Қазақстан Республикасының ҚК 105-бабы – өзін-өзі өлтіруге немесе өзге де қылмыстық құқық бұзушылыққа жеткізу құрамы қаралуы мүмкін. Бұл жағдайда түпкілікті саралау қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа элементтерін зерттегеннен кейін болады.

Қоғамдық қатынастар тек қылмыстық заңнамамен ғана емес, сонымен бірге құқықтың басқа салаларымен де қорғалады, мысалы, меншік құқығын қорғау азаматтық құқық, әкімшілік заңнама шеңберінде де жүзеге асырылады. Заңсыз әрекетті саралау кезінде оларды құқыққа қарсы іс-әрекетті, келтірілген залалды және басқа жағдайларды ескеру қажет.

Қазақстан Республикасының ҚК-нің 202-бабы бойынша қылмыстық жауапкершілік құқыққа қайшы іс-әрекет елеулі залал келтірген жағдайда ғана туындайды (Қазақстан Республикасының ҚК-нің 3-бабы елеулі залал – АЕК-тен екі жүз есе артық сомаға залал екенін айқындайды).

В.В. Колосовский өз жұмысында «қылмысты қол сұғу объектісі бойынша дұрыс саралау үшін ең алдымен тектік (түрлік) объектіні, содан кейін – қылмыстың тікелей объектісін белгілеу керек екенін көрсетеді. Саралау қателігін болдырмау үшін, ең алдымен, қандай қоғамдық қатынастарға қылмыстық шабуыл жасалғанын және бұл қоғамдық қатынастар қылмыстық-құқықтық нормалармен қорғалғанын анықтау керек» [53, с. 23].

Тікелей объект Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің нақты бабымен байланысты. Қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектісіне көрсету баптардың атауларында қамтылған, бұл қылмыстық құқық бұзушылықтың бір құрамын екіншісінен – «адам өлтіру» мен «қарақшылық» арасындағы айырмашылықты анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектісіне құрамның басқа элементтерінің белгілері де көрсетілуі мүмкін. Н.Ф. Кузнецова атап өткендей, «заң шығарушы нормалардың диспозицияларында зиян белгілерінің, қол сұғушылық заттарының немесе жәбірленушілердің және қылмыс жасалған жердің сипаттамасын көрсетеді» [54, 117-бет], бұл тікелей объектіні анықтауға мүмкіндік береді.

Негізгі объект ұғымы саралау үшін айқындаушы болып табылатын және жасалған қылмыстық әрекетті барынша толық қамтитын Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің тиісті тармағын, бөлігі мен бабын дұрыс таңдауға мүмкіндік беретін тікелей ұғыммен сәйкес келеді. Кейбір қылмыстық

әрекеттерді жасаған кезде дұрыс саралау алу үшін негізгіден басқа факультативті және қосымша қылмыс объектілерін белгілеу қажет.

Осылайша, қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектісін, ал кейбір жағдайларда онымен бірге қосымша және факультативтік объектілерді анықтау кейіннен және қылмыстық құқық бұзушылық құрамының басқа белгілері бойынша саралаудың дұрыстығын анықтайды.

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің қоғамдық қауіпті әрекетті дұрыс саралау үшін маңызы:

1. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементі болып табылады;

2. Объект қылмыстық қол сұғушылықтың бағытын, іс-әрекеттің сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді;

3. Объектілерді жалпы, текті және тікелей деп бөлуді көздейтін объектінің жіктелуіне сүйене отырып, Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің құрылымы салынды;

4. Қол сұғушылық объектісін анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтардың аралас құрамдарын ажыратуға мүмкіндік береді;

5. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық әрекетті қылмыстық емес құқық бұзушылықтың бір құрамын екіншісінен ажыратуға, қылмыстық құқық бұзушылық қол сұғатын қоғамдық қатынастарды айқындауға және жасалған әрекеттің дұрыс саралануын айқындауға мүмкіндік береді.

2.2 Қылмыс құрамын объективті жағы бойынша саралаудың ерекшеліктері

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағы – қылмыстық заңнамада белгіленген қылмыстық құқық бұзушылықтың сыртқы жағын сипаттайтын белгілердің жиынтығы [49].

Адамның кез-келген іс-әрекетінде оның сыртқы объективті және ішкі субъективті белсенділігі бір уақытта көрінеді. Өмірде адамның физикалық және психикалық белсенділігі әрқашан психофизикалық бірлікті құрайды. Адамның қылмыстық мінез-құлқы оның әдеттегі әрекеттерінен ерекшеленеді, өйткені ол қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіреді және қоғамдық қауіпке ие. Қылмыстық іс-әрекетте, адамның басқа іс-әрекеті сияқты, оның психикалық және физикалық принциптерінің бірлігі көрінеді. Демек, қылмыстық құқық бұзушылықта субъектінің психикалық қызметі әдетте қылмыстық әрекеттің субъективті жағы, ал оның физикалық объективті сыртқы жағы деп аталады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты құрамының объективті жағының белгілері Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің тиісті бабының диспозициясында сипатталады және басқа объектімен, субъектімен, субъективті жағымен салыстырғанда қылмыстық-құқықтық нормада барынша толық айқындалады [49].

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті жағы: қоғамдық қауіпті іс-әрекетті, қоғамдық қауіпті салдарларды, іс-әрекет пен салдарлар арасындағы себептік байланысты, іс-әрекетті жасау уақыты, орны, тәсілі мен жағдайын қамтиды [49].

Қылмыстық құқық ғылымында қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының келесі белгілері бар:

- міндетті: қоғамдық қауіпті әрекет;
- факультативті: қоғамдық қауіпті салдарлар, жасалған әрекет пен қылмыстық салдарлар арасындағы себептік байланыс, сондай-ақ қылмыстың тәсілі, орны, уақыты, жағдайы, қаруы және құралы [55, с. 36].

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының міндетті белгісі ретінде қоғамдық қауіпті әрекет болып табылады. Заң шығарушы қоғамдық қауіпті әрекеттен басқа бірқатар қылмыстық құқық бұзушылықтарда осы әрекеттің қоғамдық қауіпті салдарларының және жасалған қоғамдық қауіпті әрекет пен қоғамдық қауіпті салдарлар арасындағы себеп-салдарлық байланыстың қажеттілігін көрсетеді [49]. Бұл белгілер материалдық құрамы бар қылмыстық құқық бұзушылықтарға тән (Қазақстан Республикасының ҚК 99, 100, 102, 106, 345-баптары және т.б.), олар үшін қоғамдық қауіпті салдарлар міндетті белгінің күшіне ие болады. Дәл осы қоғамдық қауіпті әрекеттің нәтижесінде қоғамдық қауіпті салдардың басталуын анықтаған кезде біз аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық туралы айтамыз.

Қылмыстық құқықта ресми құрамы бар қылмыстық құқық бұзушылықтар бөлінеді (Қазақстан Республикасының ҚК 115, 136, 143-баптары және т.б.),

қылмыстық құқық бұзушылықтың аяқталу сәті жасалған қоғамдық қауіпті әрекетпен байланысты.

Қысқартылған құрамдарда (262, 263, 300-баптарда және т.б.) қылмыстық құқық бұзушылықтың аяқталу сәті қылмыстық құқық бұзушылыққа дайындық немесе әрекет ету – алдын ала қылмыстық іс-әрекет сатысына ауыстырылады. Бұл жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық кінәлі адам дайындық әрекеттерін жасаған немесе қылмыстық құқық бұзушылыққа қастандық жасаған кезден бастап аяқталған болып есептеледі. Бұл ретте қылмыстық зардаптар кінәлі адамның қылмыстық әрекетінің жолын кесуге байланысты мүлдем туындамауы мүмкін [55, с. 36].

Іс-әрекеттің орны, уақыты, тәсілі, қаруы құралдары мен жағдайы факультативті белгілер болып табылады, өйткені олар заңда қылмыстық құқық бұзушылықтардың нақты құрамдарының объективті жағының белгілерін сипаттау кезінде пайдаланылмауы мүмкін. Бұл белгілер қылмыстық-құқықтық нормада көрсетілген жағдайда олар міндетті болып табылады [49]. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК-нің 457-бабында «Шайқас алаңында өлгендер мен жараланғандардың заттарын жымқыру (мародерлік)» [19], қылмыстық құқық бұзушылық орны (мародерлік) міндетті белгі болып табылады, онсыз біз қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамы жоқ деп айтамыз.

Объективті жағының әрбір белгісін толығырақ қарастырайық. Қылмыстық заңда қоғамдық қауіпті әрекет – бұл адамның қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін немесе қауіп төндіретін заңсыз, саналы, ерікті, белсенді (әрекет) немесе пассивті (әрекетсіздік) мінез-құлқы [55,36].

Қылмыстық құқықта қоғамдық қауіпті әрекетке мынадай талаптар қойылады:

1. Іс-әрекет қоғамға қауіпті болуы керек, яғни қылмыс объектісіне (белгілі бір қоғамдық қатынастарға) зиян келтірілуі немесе қылмыстық қол сұғушылық объектісіне зиян келтіру қаупі туындауы керек.

2. Бұл әрекет заңсыз болуы керек, яғни қылмыстық заңда қылмыстық және жазаланатын ретінде қарастырылуы керек.

3. Іс-әрекет саналы болуы керек: адамның санасы жасалатын іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілігін, яғни қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарға зиян келтіруді, оның түрі мен мөлшерін қамтуы керек.

4. Іс-әрекет ерікті болуы керек, яғни қоғамдық қауіпті әрекет жасау арқылы адам өз еркін білдіреді. Еңсерілмейтін күш, ал кейбір жағдайларда физикалық және психикалық мәжбүрлеу қылмыстық жауапкершілікті жояды.

5. Іс-әрекет нақты болуы керек, кеңістіктік және уақыттық сипаттамаларға ие болуы керек, сондай-ақ жағдай мен жасалу тәсілі бойынша басқа қылмыстардан өзгеше болуы керек [55, 36].

Осылайша, адамның іс-әрекетінде немесе әрекетсіздігінде осы талаптар болған жағдайда, іс-әрекет қоғамдық қауіпті және құқыққа қайшы деп танылады.

Іс-әрекет – бұл қылмыстық заңның нақты нормасын бұзатын адамның қоғамдық қауіпті, саналы, ерікті, белсенді мінез-құлқы. Іс-әрекет жазбаша

нысанда (хаттар, өтініштер жазу, оның ішінде электрондық пошта немесе әлеуметтік желілерде хабарламалар жіберу арқылы), физикалық әсер ету (қылмыс құралдарын пайдалана отырып немесе қолданбай дене жарақатын келтіру), сөздерді айту (өлтіремін, денсаулыққа ауыр зиян келтіремін деп қорқытумен, жәбірленушіге нұқсан келтіретін мәліметтерді тарату) арқылы жүзеге асырылуы мүмкін, қимылдар жасау (жұдырық көрсету, қару көрсету) [55, с. 37].

Іс-әрекет арқылы келесі қылмыстық құқық бұзушылықтар жасалуы мүмкін: Адам өлтіру – Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабы, Адам ұрлау – Қазақстан Республикасының ҚК 125-бабы, Баланы алмастыру – Қазақстан Республикасының ҚК 136-бабы, Ұрлық – Қазақстан Республикасының ҚК 188-бабы және т.б. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің ерекше бөлігінің қылмыстық-құқықтық нормаларының көп бөлігі іс-әрекет арқылы, яғни адамның белсенді мінез-құлқымен жасалады.

Әрекетсіздік – бұл қылмыстық заңның белгілі бір нормасын бұзатын адамның қоғамдық қауіпті, саналы, ерікті, пассивті мінез-құлқы. Әрекетсіздіктің келесі түрлері ерекшеленеді: адамның орындауы керек міндеттерді толық орындамау және міндеттерін ішінара орындау [55, с. 37].

Әрекетсіздік жолымен мынадай қылмыстық құқық бұзушылықтар жасалуы мүмкін: Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны өтеуден жалтару – Қазақстан Республикасының ҚК 427-бабы, Биліктің әрекетсіздігі – Қазақстан Республикасының ҚК 452-бабы, Бастықтың қызмет бойынша әрекетсіздігі – Қазақстан Республикасының ҚК 452-1-бабы және т.б.

Бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жүрген адамның қылмыстық-атқару мекемесі әкімшілігінің заңды талаптарына қаскөйлікпен бағынбауы Қазақстан Республикасының ҚК 428-бабы міндеттерді толық орындамауының мысалы бола алады.

Өз міндеттерін ішінара орындаудың мысалы ретінде Жас баланың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді қызметі бойынша осындай міндеттер жүктелген адамның не осы міндеттерді арнайы тапсырма бойынша орындайтын немесе мұндай міндеттерді өзіне ерікті түрде алған адамның тиісінше орындамауы, егер бұл жас баланың денсаулығына абайсызда ауыр немесе ауырлығы орташа зиян келтіруге әкеп соқса Қазақстан Республикасының ҚК 141-бабы болуы мүмкін.

Міндеттерді толық және ішінара орындамаудың мысалы Қазақстан Республикасының ҚК 371-бабы болуы мүмкін, ол салғырттық, яғни мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның өз міндеттерін қызметіне адал қарамауы немесе ұқыпсыз қарауы салдарынан орындамауы немесе тиісінше орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса.

Қоғамдық қауіпті салдар – бұл қылмыстық іс-әрекет немесе әрекетсіздік арқылы қоғамдық қатынастарға келтірілетін қылмыстық заңмен қарастырылған зиян немесе залал [55, С. 39].

В.Н. Кудрявцевтің пікірінше, «қылмыстық салдар – бұл қоғамдық қатынастар мен олардың қатысушыларына қылмыстық іс-әрекеттен (әрекетсіздіктен) туындаған материалдық және материалдық емес зиян» [56, с. 197]. А.И. Бойко қылмыстық салдарды мүліктік немесе физикалық зиян келтіретін материалдық және моральдық, саяси, идеологиялық және т.б. зиян келтіретін материалдық емес салдарға бөледі [57, с. 42]. Н.Ф. Кузнецова: «қоғамдық қауіпті салдарларды мазмұны (сипаты) бойынша топтастыру кезінде олар бес негізгі топқа бөлінеді: 1) физикалық зиян; 2) мүліктік зиян; 3) әлеуметтік зиян; 4) ұйымдастырушылық зиян; 5) алдыңғы төрт зиян түрінің әртүрлі қатынастарындағы кешенді зиян» [58, с. 173-174].

Қазақстан Республикасының ҚК-нің ерекше бөлігінің қылмыстық-құқықтық нормаларын талдау кезінде заң шығарушы қоғамды қауіпті әрекеттің сипатына байланысты оларда әртүрлі қоғамды қауіпті салдарларды көздейді.

Қазақстан Республикасының ҚК-нің ерекше бөлігінің кейбір баптарында материалдық сипаттағы қоғамдық қауіпті салдарлар, мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК-нің 334-бабында «жер қойнауын өз бетінше пайдалану, сол сияқты пайдалы қазбаларды өз бетінше өндіру, егер бұл іс-әрекеттер айтарлықтай залал келтірсе» деп жазылған. Кейбір баптарда материалдық емес зиян туралы айтылады, мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 333-бабында «жер қойнауын пайдалану жөніндегі операцияларды жобалау және жүргізу кезінде жер қойнауын қорғау және пайдалану қағидаларын, сол сияқты жер қойнауын пайдаланудың барлық сатысында жалпы экологиялық талаптарды бұзу, егер бұл іс-әрекет ірі залал келтіруге әкеп соқса немесе әкеп соғуы мүмкін болса немесе адамның денсаулығына зиян келтірсе».

Сонымен қатар, қылмыстық заңнама нормалары қоғамдық қауіпті әрекеттер мен қылмыстық салдардың нақты сипаттамасын да қамтуы мүмкін (қасақана адам өлтіру – Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабы, Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру – Қазақстан Республикасының ҚК 106-бабы), сондай-ақ бағалау сипатындағы салдарларды көрсетуі мүмкін (абайсызда өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан зорлау – Қазақстан Республикасының ҚК 120-бабы) [55, 40-б.].

2014 жылдан бастап Қазақстан Республикасының ҚК 3-бап толықтырылды, онда Кодексте қамтылған кейбір ұғымдарға түсініктемелер берілді. Қоғамдық қауіпті салдарларға да түсініктеме беріледі, мысалы, қылмыстық заңнамадағы бапқа сәйкес денсаулыққа ауыр зиян деп түсіну қажет – адамның денсаулығына, оның өміріне қауіпті зиян не денсаулыққа: көру, сөйлеу, есту қабілетінен немесе қандай да бір ағзадан айырылуға; ағзаның өз функцияларын жоғалтуына; бет-әлпетінің қалпына келмейтіндей бұзылуына; жалпы еңбек қабілетінің кемінде үштен бірін айтарлықтай тұрақты түрде жоғалтумен ұласқан денсаулықтың бұзылуына; кәсіби еңбек қабілетін толық жоғалтуға; жүктілікті үзуге; психикалық, мінез-құлықтық, оның ішінде

психикаға белсенді әсер ететін заттарды тұтынуға байланысты бұзылушылыққа (ауруға) әкеп соққан өзге де зиян; денсаулыққа ауырлығы орташа зиян – адамның денсаулығына, оның өміріне қауіпті емес, денсаулықтың ұзақ уақыт (жиырма бір күннен астам мерзімге) бұзылуына немесе жалпы еңбек қабілетін (үштен бір бөлігінен кем) тұрақты түрде айтарлықтай жоғалтуға әкеп соққан зиян; денсаулыққа жеңіл зиян – денсаулықтың қысқа мерзімге (жиырма бір күннен аспайтын мерзімге) бұзылуына немесе жалпы еңбек қабілетін (оннан бір бөлігінен кем) тұрақты түрде болмашы жоғалтуға әкеп соққан адамның денсаулығына келтірілген зиян [19]. Алайда, бұл бапта қылмыстық-құқықтық нормаларда және құқыққа қайшы әрекетті дұрыс саралау үшін қолданылатын барлық ұғымдарға (бұл жағдайда қоғамдық қауіпті салдарға) түсініктеме берілмейді, басқа НҚА-ға, Қазақстан Республикасының Конституциялық Сотының және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларына жүгіну керек. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 324-бабы «Шаруашылық немесе өзге де қызметке қойылатын экологиялық талаптарды бұзу» «ірі экологиялық залал келтіру немесе адам денсаулығына зиян келтіру» түріндегі қоғамдық қауіпті салдарлар туындаған жағдайда аяқталған қылмыстық құқық бұзушылық болып саналады. Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болуын немесе болмауын анықтау үшін «үлкен экологиялық залал» не екенін анықтау қажет. Қазақстан Республикасының ҚК 38-тармағының 3-бабында «ірі залал» - «324-бапта экологиялық залалды жою немесе табиғи ресурстардың тұтынушылық қасиеттерін қалпына келтіру үшін қажетті шығындардың мың айлық есептік көрсеткіштен асатын мөлшердегі құндық көрінісі» ұғымына түсініктеме беріледі. Алайда, 3-баптың тармақтарында «экологиялық залалды» айқындау берілмейді және қылмыстық құқық бұзушылықтың барлық мән-жайларын анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінің нормаларына жүгіну қажет.

Қазақстан Республикасының ЭК 131-бабына сәйкес «егер ремедиация жөнінде шаралар қолданбай, базалық жай-күйге дейінгі ақылға қонымды уақыт кезеңі ішінде оларды табиғи қалпына келтіру мүмкіндігі болмаса, осы Кодекстің 133, 134 және 135-баптарында көрсетілген табиғи орта компоненттеріне келтірілген залал экологиялық залал деп танылады. Осы бөлімнің мақсаттары үшін табиғи ортаның құрамдас бөліктеріне келтірілген залал деп табиғи орта құрамдас бөліктерінің жай-күйіндегі тікелей немесе жанама өлшенетін теріс өзгеріс немесе олардың тұтынушылық қасиеттерінің немесе пайдалы қасиеттерінің өлшенетін нашарлауы түсініледі. Базалық күй, егер оған экологиялық залал келтірілмесе, ол болатын табиғи орта компонентінің жай-күйін білдіреді» [59].

Қылмыстық құқық бұзушылықты саралау кезінде келтірілген зиянның мөлшері де ескерілуге тиіс. Мысалы, бөтеннің мүлкін елеусіз мөлшерде жасырын ұрлаған жағдайда (Қазақстан Республикасының ҚК 3-бабы – елеусіз мөлшер – ұйымға тиесілі, он айлық есептік көрсеткіштен аспайтын мүліктің немесе жеке тұлғаға тиесілі, екі айлық есептік көрсеткіштен аспайтын мүліктің құны) кінәлі адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 187-бабы

бойынша саралау қажет (ұсақ-түйектеп жымқыру). Ұрланған мүліктің құны жоғарыда көрсетілгеннен асатын жағдайларда, кінәлі адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 188-бабы 1-бөлігі (ұрлық) бойынша саралау қажет.

Бөтеннің мүлкін ірі мөлшерде жасырын ұрлау (Қазақстан Республикасының ҚК 3-бабы – мүліктің құны немесе залалдың мөлшері айлық есептік көрсеткіштен екі мың есе артық) кінәлі адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 188-бабы 3-бөлігі 1-тармағы бойынша саралау қажет. Бөтеннің мүлкін аса ірі мөлшерде жасырын ұрлау (Қазақстан Республикасының ҚК 3-бабы – мүліктің құны немесе залалдың мөлшері айлық есептік көрсеткіштен екі мың есе артық) кінәлі адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 188-бабы 4-бөлігі 1 тармағы бойынша саралау қажет.

Сонымен қатар, объективті жағының міндетті белгісі қоғамды қауіпті әрекет пен қоғамды қауіпті салдарлар арасындағы себептік байланыс болып табылады.

Себепті байланыс – бұл қылмыстық іс-әрекет пен пайда болған қоғамды қауіпті салдарлар арасындағы объективті қолданыстағы байланыс, егер объективті жағының құрлымы бойынша қылмыс құрамы материалдық болса, адамды қылмыстық жауапкершілікке тартудың міндетті шарты болып табылады [60].

Іс-әрекет пен зиянды нәтиже арасындағы себеп-салдарлық байланыс әрекет нәтиже басталғанға дейін болған кезде ғана болады [61].

Қылмыстық нәтиже, егер оның басталуы осы әрекеттің табиғи салдары болмаса, адамның әрекетінің кездейсоқ салдары болып табылады. Мысалы, адам денсаулығына жеңіл зиян келтірілді, бірақ ол жараны емдеу кезінде инфекцияның қанға енуінен болатын инфекциядан өледі. Бұл жағдайда адамның әрекеті мен оның салдары арасында ішкі қажетті байланыс жоқ, тек оқиғалардың таза сыртқы, кездейсоқ үйлесімі бар [61].

Зиянды әсерлер тек әрекеттен ғана емес, сонымен бірге адамның әрекетсіздігінен де туындауы мүмкін. Адамның әрекетсіздігі пайда болған нәтижемен қажетті байланыста болуы керек, бұл адамның қылмыстық мінез-құлқы оның арнайы міндетін орындамауында көрсетілген кезде орын алады. Сондықтан, белсенді әрекеттерді жасау үшін осындай міндет болған жағдайда ғана қылмыстық әрекетсіздік туралы, атап айтқанда, әрекетсіздік арқылы материалдық қылмыс жасау туралы айтуға болады [61].

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының объективті жағының, мысалы, қылмыстық құқық бұзушылықтың орны, уақыты, тәсілі, жағдайы, қарулары мен құралдары сияқты факультативтік белгілерін заң шығарушы Қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің баптарының диспозицияларында негізгі құрамды құрайтын белгілер ретінде салыстырмалы түрде сирек пайдаланады, яғни қылмыстық құқық бұзушылық құрамының сындарлы белгілері болып табылады.

Сонымен ҚК нің келесі баптарында объективті жағының факультативтік белгілері қылмыстық құқық бұзушылық құрамы үшін міндетті болып табылады және негізгі құрамда көрсетілген: Қазақстан Республикасының ҚК 457-бабында «тонау», орын – Шайқас алаңында, Қазақстан Республикасының ҚК 357-бабында «қайғы-қасіретке ұшырағандарға көмек көрсету кемесі капитанының көрсетпеуі», орын – теңізде немесе өзге де су жолында, Қазақстан Республикасының ҚК 441-бабында, уақыт және т.б.

Көбінесе факультативтік белгілер қылмыстық құқық бұзушылықтардың білікті құрамдарында көрсетіледі, мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК «Адам өлтіру» ның 99-бабы 2-бөлігі, 6-тармағы басқа адамдардың өміріне қауіпті тәсілмен жасалған әдіс; Қазақстан Республикасының ҚК 442-бабы 4-бөлігі, соғыс уақытында жасалған уақыт; Қазақстан Республикасының ҚК 444-бабы 3-бөлігі, жағдай және уақыт – жауынгерлік жағдайда немесе соғыс уақытында және т.б.

Аталған факультативті белгілердің ішінен көбінесе сындарлы түрде қылмыстық құқық бұзушылықты жасау әдісі, мысалы, ұрлық туралы баптарда және дәл осы қылмыстық құқық бұзушылықты жасау тәсілі оларды ажырататын белгі болып табылады.

Егер қылмыстың жасалған орны, уақыты, тәсілі, жағдайы және басқа да мән-жайлары қылмыстық құқық бұзушылық құрамының сындарлы немесе саралаушы белгілері ретінде көрсетілмесе, олар соған қарамастан анықталуы тиіс, өйткені олардың белгіленуі қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын анықтауды білдіреді, олар дәлелденуге жатады, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтардың аражігін ажыратуға ықпал етуі мүмкін. Сонымен, заңсыз бас бостандығынан айыру, адам ұрлау және кепілге алу арасындағы айырмашылықты анықтауға ықпал ететін белгілердің бірі – бұл қылмыстар жасалатын жағдай. Адамды ұрлау және бас бостандығынан айыру кезінде кінәлі адам жарнамадан аулақ болуға тырысады. Мүдделі тұлғалар (мысалы, ұрланған адамның туыстары, егер олар төлем алғысы келсе) жасалған іс-әрекет туралы қажеттілікке байланысты ғана хабардар етіледі. Кепілге алынған кезде кінәлі өзінің талаптарын адресатқа қысым тұтқасы ретінде пайдалану үшін өз әрекеттерін көпшілікке жария етуге тырысады [62].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының міндетті және факультативті белгілерінің сипаттамаларын қарастыра отырып құрамның осы элементі бойынша кейбір саралау ережелерін тұжырымдауға болады:

1. Формальды құрамы бар қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін іс-әрекетті саралау кезінде жасалған іс-әрекет белгілері мен Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінде көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері арасында сәйкестік белгіленуге тиіс.

2. Құрамның материалдық құрылымымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде жасалған іс-әрекет белгілері, қоғамдық қауіпті салдарлар мен іс-әрекет пен салдарлар арасындағы себеп-салдарлық байланысты міндетті түрде белгілей отырып, Қазақстан Республикасының ҚК-

нің ерекше бөлігінде сипатталған құрам белгілері арасында сәйкестікті белгілеу қажет.

3. Іс-әрекетті саралау кезінде объективті жағының факультативті белгілерінің болуын ескеру қажет. Факультативтік белгі Қазақстан Республикасының ҚК-нің бабында тікелей көрсетілген жағдайда, ол қылмыстық құқық бұзушылықтың осы құрамы үшін міндетті болып табылады.

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің баптарында бірнеше балама әрекеттер немесе қоғамдық қауіпті салдарлар көрсетілген диспозициялар жиі кездеседі, бұл жағдайда қоғамдық қауіпті әрекетті саралау үшін баптарда көрсетілген әрекеттердің кем дегенде біреуінің болуы және кем дегенде бір қоғамдық қауіпті салдардың басталуы қажет. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 298-бабы «Есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алу», егер ол есірткі құралдарын жымқыру немесе қорқытып алу жасаған болса, адам қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

5. Қылмыстық әрекеттің қоғамды қауіпті салдары адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша орын алмаған жағдайларда, адамның іс-әрекеті тиісті қылмысқа жасалған қастандық ретінде саралануы қажет. Мысалы, адам оны өлтіру мақсатында адамды атып өлтірді, бірақ жолда қандай да бір кедергі туындады, адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабының 3-бөлігі, 24-бабы 1-бөлігі бойынша адам өлтіруге оқталу ретінде саралау қажет.

2.3 Қол сұғушы субъектінің белгілерін ескерумен қылмысты саралау. сыбайластықпен жасалған қылмысты саралау

Қылмыс (қылмыстық құқық бұзушылық) субъектісі – қылмыстық-құқықтық қорғау объектісіне ықпал етуді жүзеге асыратын және ол үшін жауапты болуға қабілетті адам. Қылмыс субъектісінің белгілері қылмыс құрамының элементтерінің бірін құрайды. Қылмыс жасаған адамның белгілі бір субъективті белгілерінің болуы қылмыстық жауапкершіліктің шарты ретінде де қарастырылуы мүмкін [63].

Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабының 2-бөлігінде 14 жастан бастап қылмыстық жауаптылық көзделген қылмыстардың толық тізбесі көрсетілген. Оларға адам өлтіру, денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру және т.б. жатады [19].

Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабына сәйкес қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілері:

1. жеке тұлға;
2. есі дұрыс тұлға;
3. қылмыстық жауапкершілік жасына жету (16 немесе 14 жас).

Тек жеке тұлға, яғни адам ғана қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі мәселесі арнайы әдебиеттерде кеңінен талқыланады [64]. Заңнамада заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігін белгілеу мәселесі түпкілікті күн тәртібінен алынбаған. Алайда қылмыстық заңнаманы қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ретінде тек жеке тұлға ғана қарайды.

Адамның есі дұрыс емес адамның қылмыстық құқық субъектісін жоққа шығарады [63] және осылайша жасалған қоғамдық қауіпті әрекеттің қылмыстық құқық бұзушылық ретінде саралануын жояды. Қазақстан Республикасының ҚК-нің 16-бабына сәйкес – Қазақстан Республикасының ҚК-де көзделген қоғамдық қауіпті іс-әрекетті жасау кезінде есі дұрыс емес күйде болған, яғни өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қоғамдық қауіптілігін түсіне алмаған немесе оларды созылмалы психикалық ауру, уақытша психикалық бұзылыс, психикалық денсаулық салдарынан немесе психиканың басқа да ауыр жағдайында басқара алмаған адам қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды [19]. Есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануға болады.

Қылмыстық құқық ғылымындағы заңнамалық анықтамаға сүйене отырып, ессіздіктің екі критерийі ажыратылады. Медициналық (биологиялық) критерий психикалық аурудың болуын көрсетеді: созылмалы психикалық ауру, уақытша психикалық бұзылыс, деменция немесе психиканың басқа да ауыр жағдайы. Құқықтық (психологиялық) критерий интеллектуалды (саналы емес) немесе ерікті (басқара алмайтын) психиканың бұзылуын көрсетеді [2, с. 195].

Сот-психиатриялық сараптаманың қорытындысы негізінде ақылсыздықтың жай-күйін анықтау міндетті.

Бірқатар баптарда, көрсетілген белгілерден басқа, заң субъектінің лауазымдық жағдайы, әлеуметтік жағдайы, жынысы, жасы және т.б. сияқты қосымша белгілерінің болуын көздейді мұндай жағдайларда орындаушы тек заңда көрсетілген арнайы белгісі бар адам бола алады және қылмыстық құқық бұзушылық жасалған арнайы субъект болып саналады.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына жоғарыда аталған белгілердің тек екеуі ғана әсер етуі мүмкін – жасы және арнайы субъектінің белгісі.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша сот практикасы және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен өзге де қоғамға қарсы іс-қимылдар жасауға тарту туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 11 сәуірдегі N 6 нормативтік қаулысына сәйкес қылмыстық процесті жүргізетін орган кәмелетке толмағандардың істері бойынша нақты туған күнін (күнін, айын) белгілеуге шаралар қолдануға міндетті, туған жылы) қылмыстық жауапкершілікке тартылатын адамның. Бұл жағдайда адам белгілі бір жасқа толған болып саналады, туған күні емес, келесі күннен бастап [65].

Жасын растайтын құжаттар болмаған кезде немесе осы құжаттардың дұрыстығына күмән болған кезде Қазақстан Республикасының ҚПК 271-бабының 1-бөлігінің 3) тармақшасына сәйкес сараптама тағайындау қажет. Мұндай жағдайларда сарапшылар шақырған жылдың соңғы күні туған күн болып саналады. Сарапшылардың жасын ең аз және ең көп жылдар санымен анықтаған кезде (мысалы, 14 пен 15 жас аралығында) сараптама ұсынған ең төменгі жас мөлшеріне сүйену керек [65].

Заң адамның қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрі үшін қылмыстық жауаптылықтың туындау мүмкіндігін байланыстыратын жас шегіне жетпеуі адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкіндігін болдырмайды. Оларға тек тәрбиелік ықпал ету шараларын қолдануға болады.

Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту кезінде кәмелетке толмағанның жеке-жеке қасиеттерін ұсыным, қозғыштық, тәуелділік, батылдыққа, көшбасшылыққа, қиялға бейімділік және басқалар ретінде анықтау қажет. Осы мақсатта кәмелетке толмаған адам тәрбиелеп отырған адамдардан және өзге де адамдардан жауап алу, оның денсаулығы мен зияткерлік дамуына қатысты ресми құжаттарды талап ету, сондай-ақ өзіне тиесілі жеке құжаттарды (күнделіктер, жазбалар, хаттар, аудиожазбалар және т.б.) зерттеу, іс бойынша сотқа дейінгі пробация жүргізілген жағдайда сотқа дейінгі баяндаманы талап ету қажет [65].

Бірқатар қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершіліктің басталуы 16 жастан асқан жаста (мысалы, ҚК 132, 133, 134-баптар және т.б.) мүмкін, бұл адам жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшеліктерімен түсіндіріледі және арнайы субъектінің белгілеріне жатады.

Егер кәмелетке толмаған бала Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабының 1 (16 жас) немесе 2 (14 жас) бөлігінде көзделген жасқа толса, бірақ психикалық бұзылумен байланысты емес психикалық дамудың артта қалуы салдарынан қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемде түсіне алмаса не оларға басшылық жасай алмаса, ол қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды (Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабының 3-бөлігі) [19].

Кәмелетке толмағанның ақыл-ой кемістігі туралы болжам жасауға негіз беретін мәліметтер болған кезде оның психикалық даму деңгейін анықтау үшін кешенді психологиялық-психиатриялық сараптама тағайындау міндетті [65].

Қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына жастың әсері туралы мәселе 14 жастан 16 жасқа дейінгі адам 16 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартылатын қоғамдық қауіпті әрекет жасаған жағдайда туындауы мүмкін. Бұл жағдайда саралаудың екі нұсқасы мүмкін. Сонымен, адамның жасаған қылмыстық жауапкершілігі 16 жастан бастап белгіленген қоғамдық қауіпті іс-әрекетте іс жүзінде 14 жастан бастап белгіленген басқа қылмыстың құрамы болуы мүмкін. Мысалы, ерекше құндылығы бар заттарды ұрлаған адам (Қазақстан Республикасының ҚК 193-бабы), 14 жастан 16 жасқа дейін, егер ол қарақшылық жолмен әрекет жасаса, қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін (Қазақстан Республикасының ҚК 192-бабы). Сол жағдайда, егер 14 пен 16 жас аралығындағы адам жасаған қоғамдық қауіпті іс-әрекетте басқа қылмыстың құрамы болмаса, ол үшін жауапкершілік ерте жастан мүмкін болса, қылмыс құрамының барлық белгілері жоқ әрекет қылмыстық-құқықтық саралауға жатпайды [62].

Қоғамдық қауіпті әрекетті өз күшімен жүзеге асырған адам ғана емес, сонымен бірге қылмыстық нәтижеге қол жеткізу үшін қылмыстық құқық бұзушылық құралы ретінде есі дұрыс емес адамдардың немесе қылмыстық жауапкершілік жасына жетпеген адамдардың мінез-құлқын пайдаланған адам қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі болып саналады. Мұндай жағдайларда саралау ережелері қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілері бар адамның есі дұрыс емес немесе осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауапкершілік жасына толмаған адамның қоғамдық қауіпті әрекетті жасау үшін не пайдаланатынын білгеніне немесе білмегеніне байланысты [62].

Мәселен, егер қылмыстық құқық бұзушылықты тікелей жасаған не оны жасауға басқа адамдармен (бірге орындаушылармен) бірлесіп тікелей қатысқан адам, сондай-ақ жасына, есінің дұрыс еместігіне немесе осы Кодексте көзделген басқа да мән-жайларға байланысты қылмыстық жауаптылыққа жатпайтын басқа адамдарды пайдалану арқылы, сол сияқты іс-әрекетті абайсызда жасаған адамдарды пайдалану арқылы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адам орындаушы деп танылады (ҚК 28-бабының 2-бөлігі), өйткені қылмыстық жауаптылық жасына толмаған немесе есі дұрыс емес адам оны қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы ретінде пайдаланған. Егер бұл

ретте орындаушы кәмелетке толған болса, онда ол қылмыстық құқық бұзушылық жасауға қылмыстық жауаптылық жасына толмаған адамды тартқаны үшін оның әрекеттері ҚК-нің 132-бабы бойынша қосымша саралануға жатады [62].

Егер адам қылмыстық құқық бұзушылық жасау үшін қылмыстық жауаптылық жасына толмаған кәмелетке толмағанды немесе есі дұрыс емес адамды пайдаланса және бұл мән-жайды түсінбесе, кінәлінің ниеті қылмыстық құқық бұзушылықты бірлесіп жасауға бағытталған, алайда «Қылмыстық құқық бұзушылық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 11 сәуірдегі N 6 нормативтік қаулысына сәйкес кәмелетке толмағандарды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен өзге де қоғамға жат әрекеттер жасауға тарту туралы» - «қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа толмаған адаммен бірлесіп жасалған қылмыстық құқық бұзушылықты адамдар тобы жасаған деп саралауға болмайды, қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы мұндай жағдайларда ҚК-нің 28-бабының 2-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқан ересек адамды тануы керек» [65].

2.4 Субъективті жағының белгілерін ескерумен қылмысты саралаудың өзекті мәселелері

Қылмыстың субъективті жағы (қылмыстық құқық бұзушылық) – бұл адамның өзі жасаған қоғамдық қауіпті әрекетке ішкі психикалық қатынасы. Басқа адамдардың тікелей қабылдауы үшін қол жетімді объективті жағының белгілерінен айырмашылығы, субъективті жағының белгілері тікелей бақылау үшін қол жетімді емес және адам берген айғақтар негізінде, сондай-ақ қылмыстың объективті белгілерін талдау және бағалау негізінде белгіленеді [67].

Кінә субъективті жағының міндетті белгісіне жатады. Ниеті, мақсаты және эмоционалды күй – бұл құрамның берілген элементінің қосымша белгілері [67].

Қылмыстық құқықтағы кінә – бұл адамның қоғамдық қауіпті әрекетке немесе әрекетсіздікке және оның салдарына психикалық қатынасы, ол ниет немесе абайсыздық түрінде көрінеді [68]. Тек кінәлі жасалған әрекеттер үшін жауапкершілік қағидасы әрқашан қылмыстық заңға тән болды. Адам өзіне қатысты кінәсі анықталған қоғамдық қауіпті әрекеттер (әрекеттер немесе әрекетсіздік) және туындаған қоғамдық қауіпті зардаптар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады (Қазақстан Республикасының ҚК 19-бабының 1-бөлігі). Объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейді (Қазақстан Республикасының ҚК 19-бабының 2-бөлігі) [19].

Кінәні анықтаудың маңыздылығы туралы Қазақстан Республикасының ҚПК «айыптау үкімі болжамдарға негізделі алмайды және сот талқылауы барысында сотталушының қылмыстық құқық бұзушылық жасаудағы кінәсі сот зерттеген дәлелдемелер жиынтығымен расталған жағдайда ғана қойылады» (Қазақстан Республикасының ҚПК 393-бабының 3-бөлігі), «сот ақтау үкімімен сотталушының кінәсіздігін таниды және жариялайды ол қылмыстық жауапкершілікке тартылған және сотқа берілген айып бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасауда» (Қазақстан Республикасының ҚПК 394-бабының 1-бөлігі) [48].

Кінә қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануына үлкен әсер етеді. Көбінесе кінә түріне жүгінбей, қоғамдық қауіпті әрекетті қалай анықтау керектігі туралы дұрыс қорытынды жасау мүмкін емес. Атап айтқанда, қылмыстық заңда объективті жағының белгілері бойынша толығымен сәйкес келетін қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірқатар жұптасқан құрамы бар, олар үшін жауапкершілік іс-әрекеттің қандай кінә түріне байланысты сараланады. Оларға мыналар жатады: адам өлтіру (ҚК 99-бабының 1-бөлігі) және абайсызда өлім (ҚК 104-бабының 1-бөлігі); қасақана келтірілген денсаулыққа ауыр зиян (ҚК 106-бабының 1-бөлігі) және абайсызда (ҚК 114-бабының 3-бөлігі). Қылмыстық құқық бұзушылықтардың осы құрамдарын ажырататын белгі кінәнің нысаны (ниет немесе абайсыздық) болып табылады.

Кінәнің нысандарын айқындау кезінде «қасақана жасалған қылмыстық құқық бұзушылық» Қазақстан Республикасының ҚК 20-бабын және «абайсызда жасалған қылмыстық құқық бұзушылық» Қазақстан Республикасының ҚК 21-бабын басшылыққа алу қажет. Кінәнің әр түрі түрлерге бөлінеді, ниет тікелей және жанама, абайсыздық менмендік пен немқұрайлылыққа бөлінеді.

Ниет пен абайсыздықты сипаттайтын белгілердің барлық жиынтығы интеллектуалды және ерікті сәттерге бөлінеді. Интеллектуалды сәттер әрекетті жасайтын адамның санасында көрінетін нәрсені сипаттайды, ол оны әрекет және оның нәтижесі деп санайды. Ерікті сәттер адамның жасалған іс-әрекетке қалай қарайтынын және оның ұмтылатын нәтижесін көрсетеді. Интеллектуалды және ерікті элементтердің әртүрлі комбинациясы және формалар мен түрлер мен кінәні құрайды [69,с.103].

Абайсызда жасалған іс-әрекет қылмыстық құқық бұзушылық деп ҚК-нің ерекше бөлігінің тиісті бабында (Қазақстан Республикасының ҚК 19-бабының 4-бөлігі) арнайы көзделген жағдайда ғана танылады [19]. Егер бұл нұсқау болмаса, онда мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтар қасақана жасалады. Алайда, бірқатар авторлар [70] абайсызда кінәнің түрін көрсетпейтін қылмыстар қасақана да, абайсызда да жасалуы мүмкін екенін көрсетеді.

Мәселен, қылмыстық құқық бұзушылықты тек қасақана кінәлі түрде жасау мүмкіндігі туралы мынадай мән-жайлар куәландырады:

- құрам формальды деп тұжырымдалған, мысалы. ҚК 115-бап – қауіп, немесе қысқартылған, мысалы, ҚК 268-бап-тұрақты қарулы топ (Банда) құру, сондай-ақ осындай топқа (бандаға) басшылық ету;

- заңда қылмыс жасаудың арнайы мақсаты немесе уәжі көрсетілген, мысалы, Қылмыстық кодекстің 259-бабы – Террористік немесе экстремистік қызметті ұйымдастыру мақсатында адамдарды жалдау немесе дайындау немесе қаруландыру;

- іс-әрекеттің көрнеуін көрсету. «Көрнеу» терминінің өзі заңда субъектінің іс-әрекет жасаған кезде қылмысты саралау үшін немесе жаза тағайындау үшін маңызды мән-жайлардың болуы туралы алдын-ала білетіндігін (білетіндігін) білдіреді, яғни.ол осы жағдайлар туралы сенімді білген. Мысалы, жүктіліктегі кінәлі үшін көрінеу әйелді өлтіру (Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабының 2-бөлігінің 4-тармағы), көрінеу кәмелетке толмаған адамды өлтіру (Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабының 2-бөлігінің 14-тармағы);

- қылмыстың сипаты (зорлау, пара беру), оны жасау тәсілі (алдау, сенімге қиянат жасау), сипаты қолданылатын терминдер (өзін-өзі басқару, өзін-өзі қалдыру бөліктері) [70].

Егер қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде заң бойынша неғұрлым қатаң жазаға әкеп соғатын және адамның ниетімен қамтылмаған ауыр зардаптар келтірілсе, мұндай зардаптар үшін қылмыстық жауапкершілік егер адам олардың туындау мүмкіндігін алдын ала болжаған, бірақ оған жеткілікті негіздерсіз олардың алдын алуға менмендікпен сенген немесе егер адам алдын ала білмеген жағдайларда ғана туындайды, бірақ бұл

салдардың пайда болу мүмкіндігін болжау керек және болуы мүмкін. Жалпы, мұндай қылмыстық құқық бұзушылық қасақана жасалған деп танылады (Қазақстан Республикасының ҚК 22-бабы) [19].

Қосарланған қылмыстық құқық бұзушылықтар – бұл екі тәуелсіз қылмыс көрсетілген құрам, олардың бірі қасақана, екіншісі абайсыз. Бұл құрам келесі түрлердің бірі бойынша құрастырылған:

1. Заңда көрсетілген екі және бірдей заңды маңызы жоқ салдары бар қылмыстық құқық бұзушылықтар. Біз негізгі құрамы материалдық болып табылатын қылмыстардың саралау түрлері туралы айтып отырмыз, ал саралау белгісі ретінде негізгі құрамның міндетті белгісі болып табылатын салдарға қарағанда ауыр салдары бар. Саралау салдары осы қылмыстың негізгі түрі қол сұғатын тікелей объектіге емес, басқасына зиян келтіру болып табылатыны тән [71]. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 106-бабының 3-бөлігі, абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру.

2. Кінәсінің екі түрі бар қылмыстар әсеріне қарамастан және саралау салдарына қарамастан қылмыстық әрекетке немесе әрекетсіздікке біркелкі емес психикалық көзқараспен сипатталады. Бұл ретте саралау салдары осы қылмыстың негізгі құрамын тұжырымдайтын нормамен қылмыстық-құқықтық қорғауға қойылған объектіге емес, қосымша объектіге зиян келтіруден тұрады. Бұл түрге қылмыстың саралау түрлері жатады, олардың негізгі құрамы ресми және саралау құрамы белгілі бір ауыр зардаптарды қамтиды [71]. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 120-бабының 4-бөлігі, абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан зорлау.

Осылайша, мұндай қылмыстардың субъективті ерекшеліктері объективті жақтың нақты құрылымынан туындайды: бір қылмыста екі түрлі кінә формасының қатар өмір сүруі субъектінің кінәлі көзқарасының екі тәуелсіз объектісінің болуына байланысты – негізгі құрамның субъективті белгісі болып табылатын ниет және саралау белгісінің рөлін атқаратын салдарға психикалық көзқараспен сипатталатын абайсыздық.

Сонымен қатар, бір қылмыста біріктірілген кінә түрлерінің әрқайсысы өзінің сапалық ерекшелігін толығымен сақтайды. Сондықтан мұндай қылмыстар заңда кінәнің екі түрімен жасалған деп сипатталады [71].

Кінәнің нысанынан басқа, қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануына ниеттің бағыты үлкен әсер етеді. Ниеттің бағыты деп кінәлінің белгілі бір объектіге қол сұғатын, белгілі бір жолмен жасалған, белгілі бір салдарларды тудыратын, белгілі бір жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардың болуымен сипатталатын іс-әрекетті жасауға интеллектуалды-ерікті күш-жігерін жұмылдыру түсініледі [70].

Осылайша, бағытына байланысты адам өлтіру мен абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соқтырған денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіруді ажыратудағы қиындықтар, ең алдымен, осы қылмыстардың объектілері ұқсас екендігімен түсіндіріледі. Егер адам өлтіру кезінде адамның өмірі негізгі объект болса, онда абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп

соқтырған денсаулыққа ауыр зиян келтірілсе, өмір де оның объектілерінің қатарына жатады, бірақ бұл негізгі объект емес, қосымша. 99-бапта және 3-бөлімде көзделген қылмыстардың объективті жағының белгілері. ҚК 106-бап сондай-ақ толық сәйкес келуі мүмкін. Диспозицияларда қаралатын қылмыстардың объективті жағы салдарларды (жәбірленушінің қайтыс болуы) көрсету арқылы белгіленеді. Өлім тәсілдеріне, осы қылмыстарды жасау тәсілдеріне келетін болсақ, олар бірдей болуы мүмкін. Іс-әрекеттің аяқталуы мен оның салдары арасындағы уақыттың ұзақтығы бұл қылмыстарды ажырататын белгі емес. Бұл қылмыстардың аражігін ажырату қылмыстың субъективті жағының белгілері бойынша жүргізілуі керек. Бап бойынша істеген ісінің саралануы үшін. Қылмыстық кодекстің 99-бабы жәбірленушінің өліміне қол жеткізу үшін тікелей немесе жанама ниетпен дәлелденуі керек. ҚК-нің 106-бабының 3-бөлігі бойынша саралау үшін денсаулыққа ауыр зиян келтіруге қатысты ниет пен жәбірленушінің қайтыс болуына қатысты абайсыздықтың болуы қажет [70].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануы – жасалған әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалау, оның белгілерін толық сипаттайтын қылмыстық-құқықтық норманы таңдау және қолдану.

Қылмыстық құқық бұзушылықтардың дұрыс саралануы орасан зор әлеуметтік-құқықтық салдарға (мағыналарға) ие:

1. Ол адамның жасаған іс-әрекетін әлеуметтік-саяси, моральдық-психологиялық және құқықтық бағалауды білдіреді және кінәліге қылмыстық-құқықтық ықпал етудің әділ өлшемін анықтауға мүмкіндік береді.

2. Заңдылықты, әділдікті, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтауды қамтамасыз ету дұрыс саралауға байланысты.

3. Анықтау жүргізетін адамдардың, тергеушілердің, прокурорлардың, судьялардың, адвокаттардың (саралау субъектілерінің) қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде күнделікті, әрбір қылмыстық іс бойынша саралау мәселелерімен айналысатын құқық қолдану қызметінің негізі болып табылады және қылмыстық заң нормасын бұзу нәтижесінде туындаған құқықтық жанжалды шешудің және мемлекет атынан туындаған құқықтық салдарларды қолданудың маңызды құралы болып табылады кінәлі адамға жазасы бар немесе онсыз қылмыстық жауаптылық жүктеу нысанында, не адамды қылмыстық жауаптылықтан босатумен.

4. Елдегі және өңірлердегі қылмыстың жай-күйін бағалауға, нақты қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша статистикалық көрсеткіштерді, олардың санын объективті зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесуді жүзеге асыру.

5. Азаматтардың тұтастай алғанда бүкіл құқық қорғау жүйесіне деген сенім деңгейін арттырады, сондай-ақ халықтың құқықтық санасына, оның қылмыскерлер мен қылмыстарға деген көзқарасына оң әсер етеді және қылмыстық көріністерге қарсы іс-қимылға өзінің қатысу қажеттілігі туралы идеяны қалыптастырады.

6. Қылмыстық іс жүргізу салдарына әсер етеді (тергеу, соттылық және т.б.).

7. Мемлекеттің қылмыстық саясатын іске асыру құралдарының бірі болып табылады, оның әлеуметтік-құқықтық жүйесінің жай-күйін сипаттайды.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау жасалған қоғамдық қауіпті іс-әрекеттің барлық мән-жайларын талдау жолымен жүзеге асырылады және Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементтерінің белгілерімен сәйкестендіріледі.

Қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің қоғамдық қауіпті әрекетті дұрыс саралау үшін маңызы:

1. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементі болып табылады.

2. Нысан қылмыстық қол сұғушылықтың бағытын, іс-әрекеттің сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

3. Объектілерді жалпы, тектік және тікелей деп бөлуді көздейтін объектінің жіктелуіне сүйене отырып, Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің құрылымы салынды.

4. Қол сұғушылық объектісін анықтау қылмыстық құқық бұзушылықтардың аралас құрамдарын ажыратуға мүмкіндік береді.

5. Қылмыстық құқық бұзушылық объектісі қылмыстық әрекетті қылмыстық емес әрекеттен, қылмыстық құқық бұзушылықтың бір құрамын екіншісінен ажыратуға, қылмыстық құқық бұзушылық қол сұғатын қоғамдық қатынастарды айқындауға және жасалған әрекеттің дұрыс саралануын айқындауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық құқық бұзушылықтың объективті жағының міндетті және факультативті белгілерінің сипаттамаларын қарастыра отырып құрамның осы элементі бойынша кейбір саралау ережелерін тұжырымдауға болады:

1. Формальды құрамы бар қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін іс-әрекетті саралау кезінде жасалған іс-әрекет белгілері мен Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінде көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері арасында сәйкестік белгіленуге тиіс.

2. Құрамның материалдық құрылымымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде жасалған іс-әрекет белгілері, қоғамдық қауіпті салдарлар мен іс-әрекет пен салдарлар арасындағы себеп-салдарлық байланысты міндетті түрде белгілей отырып, Қазақстан Республикасының ҚК-нің ерекше бөлігінде сипатталған құрам белгілері арасында сәйкестікті белгілеу қажет.

3. Іс-әрекетті саралау кезінде объективті жақтың факультативті белгілерінің болуын ескеру қажет. Факультативтік белгі Қазақстан Республикасының ҚК-нің бабында тікелей көрсетілген жағдайда, ол қылмыстық құқық бұзушылықтың осы құрамы үшін міндетті болып табылады.

4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің баптарында бірнеше балама әрекеттер немесе қоғамдық қауіпті салдарлар көрсетілген диспозициялар жиі кездеседі, бұл жағдайда қоғамдық қауіпті әрекетті саралау үшін бапта көрсетілген әрекеттердің кем дегенде біреуінің болуы және кем дегенде бір қоғамдық қауіпті салдардың басталуы қажет. Мысалы, Қазақстан Республикасының ҚК 298-бабы «Есірткі, психотроптық заттарды, сол тектестерді жымқыру не қорқытып алу», егер ол есірткі құралдарын жымқыру немесе қорқытып алу жасаған болса, адам қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Қылмыстық әрекеттің қоғамдық қауіпті салдары адамға байланысты емес мән-жайлар бойынша орын алмаған жағдайларда, адамның іс-әрекеті тиісті қылмысқа жасалған қастандық ретінде саралануы қажет. Мысалы, адам оны өлтіру мақсатында адамды атып өлтірді, бірақ жолда қандай да бір кедергі туындады, адамның іс-әрекетін Қазақстан Республикасының ҚК 99-бабының 3-бөлігі 24-бабы 1-бөлігі бойынша адам өлтіруге оқталу ретінде саралау қажет.

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілері бойынша саралау қағидалары:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына субъектінің тек екі белгісі – жасы және арнайы субъектінің белгісі әсер етуі мүмкін. Есі дұрыс емес адамдар қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды.

2. Егер адам Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабында көзделген жасқа (14 немесе 16 жас) жетпеген жағдайда қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды.

3. Егер 14 жастан 16 жасқа дейінгі адам қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаса, ол үшін жауапкершілік 16 жастан басталады және оның әрекеттерінде қылмыстық құқық бұзушылықтың өзге құрамы болмаса, мұндай адам қылмыстық жауапқа тартылмайды және оның әрекеттері қылмыстық құқық бұзушылық ретінде сараланбайды.

4. 14 жастан 16 жасқа дейінгі адам қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған жағдайда, ол үшін жауапкершілік 16 жастан басталады, алайда оның іс-әрекетінде қылмыстың басқа құрамы болады, ол үшін жауапкершілік 14 жастан басталады, бұл адамның іс-әрекеті 14 жастан бастап көзделген қылмыс туралы бап бойынша саралануы тиіс (Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабының 2-бөлімінде көрсетілген қылмыстар бойынша).

5. Егер кәмелетке толмаған бала Қазақстан Республикасының ҚК 15-бабының 1 (16 жас) немесе 2 (14 жас) бөлігінде көзделген жасқа толса, бірақ психикалық бұзылумен байланысты емес психикалық дамудың артта қалуы салдарынан қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезінде өзінің іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қоғамдық қауіптілігін толық көлемде түсіне алмаса не оларға басшылық жасай алмаса, ол қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды.

6. Қазақстан Республикасының ҚК ерекше бөлігінің тиісті бабында арнайы көрсетілген қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі болып табылмайтын, осы бапта көзделген іс-әрекетті жасауға қатысқан адам осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін оның ұйымдастырушысы, арандатушысы не көмекшісі ретінде қылмыстық жауаптылықта болады

7. Қылмыстық құқық бұзушылықты қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа толмаған адаммен бірлесіп жасау адамдар тобы жасаған деп саралана алмайды, қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы мұндай жағдайларда ҚК-нің 28-бабының 2-бөлігіне сәйкес кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға тартқан ересек адамды тану керек.

8. Егер қылмыс субъектісінің белгілері бар адам есі дұрыс емес адамды пайдаланып қылмыс жасаған болса және осы мән-жайларды түсінсе, ол осы қылмыстың орындаушысы болып табылады және оның әрекеттері Қазақстан Республикасының ҚК 28-бабына сілтеме жасамай, өзі жасаған қылмысқа сәйкес келетін Қазақстан Республикасының ҚК бабы бойынша саралануға жатады. Қылмыс субъектісі 18 жасқа толған жағдайда, оның қылмыс жасау кезінде кәмелетке толмаған адамды пайдалануы

Қазақстан Республикасының ҚК 132-бабы бойынша қосымша саралауға жатады.

9. Арнайы субъектімен қылмыстық құқық бұзушылықты орындаушы тек осы белгілері бар адам бола алады.

10. Арнайы қылмыс субъектісінің белгілері жоқ, бірақ қылмыстың объективті жағын арнайы субъектімен бірлесіп орындаған адамның іс-әрекеті Қазақстан Республикасының ҚК 28-бабына сілтеме жасай отырып және олар жасаған қылмыстың қылмыстық заңдағы бабын көрсете отырып, ұйымдастырушының, көмекшінің және айдап салушының іс-әрекеті ретінде сараланады.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының субъективті белгілері бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау қағидаларына:

1. Қылмыстық құқық бұзушылықтың саралануына кінәнің нысандары мен түрлері әсер етеді.

2. Ниет, мақсат, эмоционалдық жай-күй, егер олар саралау белгісі ретінде көрсетілсе немесе қылмыстық кодекстің ерекше бөлігінің бабы негізгі құрамында көрсетілсе, қылмыстық құқық бұзушылықтардың саралануына әсер етеді. Заңнамадағы ниет пен мақсат сондай-ақ ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлар ретінде көрсетілген және іс-әрекетте бар болса және олар бапта жоқ болса, саралау белгісі ретінде, іс-әрекеттің саралануын көрсету кезінде міндетті болып табылады.

3. Белгілі бір ниетпен саралау ниеттің белгілі бір объектіге, іс-әрекетті белгілі бір тәсілмен жасауға, белгілі бір салдар туғызуға бағытталуына байланысты жүзеге асырылады.

4. Белгісіз ниетпен саралау іс жүзінде келтірілген салдарға байланысты жүргізіледі.

5. Қылмыстық құқық бұзушылық жасау процесінде ниет мазмұны бойынша аса қауіпті қылмыстық құқық бұзушылықты көздейтін басқа құрамға сәйкес келетін ниетке өскен кезде саралау неғұрлым қауіпті қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін жауаптылықты көздейтін бап бойынша жүргізіледі.

6. Кінәнің қос формасы кінәнің қасақана және абайсызда болуын көздейді, бірақ тұтастай алғанда қылмыстық құқық бұзушылық қасақана жасалған деп саналады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М.2001- С.10
2. Рарог А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений: практ. пособие.- М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.-224 с.
3. Герцензон А.А. Квалификация преступлений. М. 1947.-225 с.
4. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений: Лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений» / Науч. ред. и предисл. академика В.Н. Кудрявцева. — М.: Издательский Дом «Городец», 2007. — 336 с.
5. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. М., 1972. С. 7–8.
6. Коржанский М.И. Квалификация преступлений. Киев, 1998. С. 10–11 (на укр. языке).
7. Тарарухин С.А. Понятие и значение квалификации преступлений: Учебное пособие. Киев, 1990. С. 6.
8. Омельченко О. Римское право// https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/omelch/index.php
9. Мещеряков В.Т. Соответствие как основание и принцип. М., 1975.
10. Наумов А.В. Мотивы убийств. Волгоград, 1969, с. 106—110.
11. Уголовное право БССР. Часть Особенная. Минск, 1971, с. 6.
12. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 29, с. 318.
13. Наумов А.В., Новиченко А.С. канд. философ. наук. Квалификация преступления как логическая форма юридической оценки /А.В. Наумов, А.С. Новиченко. // Правоведение. -1981. - № 2. - С. 86 – 90
14. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. М., 1974, с. 103.
15. Кучеров И.Д. Функции различия в практическом познании. Минск, 1972, с. 19.
16. Горбуза А.Д. О диалектике понятий «уголовное наказание», «уголовная ответственность» и «уголовное правоотношение».— В кн.: Становление и развитие советского уголовного законодательства. Волгоград, 1973, с. 53.
17. Матвиенко Е.А. Установление объективной истины в стадии исполнения приговора. — В кн.: Юридические гарантии применения советских правовых норм и укрепление социалистической законности. Киев, 1971, с. 40.
18. Т.А. Вертепова Квалификация преступлений: курс лекций/ Т.А. Вертепова. – Краснодар, Краснодарский университет МВД России, 2015. 170 с.
19. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. [https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226 .htm](https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226.htm)

20. Қазақстан Республикасы халықаралық шарттарының нормаларын қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2008 жылғы 10 шілдедегі N 1 Нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P08000001S>

21. Кадников Н.Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования// <https://law.wikireading.ru/64110>

22. Қылмыстық және қылмыстық процестік заңнаманың адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы N 7 Нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P09000007S>

23. Б.А. Куринов. Научные основы квалификации преступлений.; изд-во Московского университета, 1984. с. 7-26.

24. Комплексный словарь русского языка/ А.Н. Тихонов и др под ред. А.Н. Тихонова. 3-изд., стереотип. М.:Рус.язык, Медиа,2007. – С.750

25. Макаров С. Правила и алгоритмы квалификации преступлений в теории и практике// <https://wiselawyer.ru/poleznoe/67610-pravila-algoritmy-kvalifikacii-prestuplenij-teorii-praktike>.

26. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

27. Сот үкімі туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000004S>

28. Общие правила квалификации преступлений // <https://einsteins.ru/subjects/pravo-2/obshhie-pravila-kvalifikacii-prestuplenij>.

29. Храмов С.М. Алгоритм квалификации преступлений.// Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства по уголовным делам на современном этапе: сборник статей международной научно-практической конференции (Новополоцк, 26–27 сентября 2019 г.) -Том 1.- г.Новополоцк - Полоцкий государственный университет – 2019.- С.228-229.

30. Латинская юридическая фразеология / Под ред. Б.С. Никифорова. М., 1979. С. 45

31. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая. Т. I. СПб., 1902. С. 336.

32. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Часть Общая: В 2 т. М., 1994. С. 36.

33. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 1999. С. 29.

34. Энциклопедия уголовного права. СПб., 2005. С. 11

35. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. М., 1960. С. 46–47.

36. Российское уголовное право. Общая часть. Учебник. М., 1997. С. 84.

37. Игнатов А.Н., Костарева Т.А. Уголовная ответственность и состав преступления: Лекция. М
38. Гонтарь И.Я. Преступление и состав преступления как явление и понятие в уголовном праве. Владивосток, 1997. С. 10.
39. Пионтковский А.А. Учение о преступлении. М., 1961. С. 120.
40. Навроцкий В.О. Теоретические проблемы правовой квалификации. Киев, 1999. С. 136
41. Маритчак Т.М. Ошибки в квалификации преступлений. Киев, 2004
42. Уголовное право. Часть Общая. М., 1939. С. 41.
43. Таганцев Н.С. Курс русского уголовного права. Часть Общая. СПб., 1874. С. 5
44. Ляпунов Ю. Состав преступления: гносеологический и социально-правовой аспекты // Уголовное право. 2005. № 5. С. 44–48.
45. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18 апреля 2002 года № 985-XV
46. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года № 275-3
47. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 года № 2287-вс
48. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231/k14231_.htm
49. Уголовное право России. Общая часть: учебник для бакалавров /отв. ред. А.И. Плотников. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2016. – 442 с.
50. Википедия//https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F.
51. Қылмыстық құқық бұзушылықтардан жәбірленген адамдардың құқықтары мен міндеттерін регламенттейтін заңнаманы қолдану практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 1992 жылғы 24 сәуірдегі N 2 нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P92000002S>
52. Куринов Б.А. Научные основы квалификации преступлений. М. – 1984- С.58
53. Колосовский В.В. Ошибки при квалификации по объекту и предмету преступления / В.В. Колосовский // Вестник Челябинского государственного университета. – 2003. – Выпуск № 1 (Т. 9). – С. 22-27.
54. Кузнецова Н.Ф. Преступление и преступность / Н.Ф. Кузнецова. – М., 1969. – 232 с.
55. Пусурманов Г.В. Научные основы квалификации преступлений: учебное пособие / Г.В. Пусурманов. – СПб.: АНО ВО «СЮА», 2018. – 136 с.
56. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М.: Госюриздат, 1960. – 244 с.
57. Бойко А.И. Бездействие – бездеятельность – ответственность / А.И. Бойко. – Ростов н/Д, 2002. – 114 с.
58. Кузнецова Н.Ф. Проблемы квалификации преступлений: Лекции по спецкурсу «Основы квалификации преступлений» / Н.Ф. Кузнецова; науч. ред.

и предисл. академика В.Н. Кудрявцева. – М.: Издательский Дом «Городец», 2007. – 336 с.

59. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯ КОДЕКСІ Қазақстан Республикасының 2021 жылғы 2 қаңтардағы № 400-VI ҚРЗ Кодексі. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>

60. Причинная связь в уголовном праве — Википедия (wikipedia.org)// <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

61. Причинная связь и ее значение в уголовном праве | Уголовное право (ibrain.kz)// <https://ibrain.kz/ru/>.

62. Корнеева А.В. Теоретические основы квалификации преступлений: учебное пособие// <https://law.wikireading.ru/6997?ysclid=>

63. Субъект преступления-Википедия (wikipedia.org)// <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

64. Павлов В.Д. Субъект преступления. СПб., 2001.-С.40

65. Кәмелетке толмаған адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтары және оларды қылмыстық құқық бұзушылықтар мен қоғамға қарсы өзге де іс-әрекеттер жасауға тарту жөніндегі істер бойынша сот практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысы 2002 жылғы 11 сәуір N 6. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P02000006S>

66. Зорлау және өзге де сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттермен байланысты қылмыстарды саралаудың кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы N 4 Нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P07000004S>

67. Субъективная сторона преступления — Википедия //(wikipedia.org).

68. Вина (уголовное право) — Википедия // (wikipedia.org).

69. Уголовное право России. Общая часть: учебник для бакалавров /отв. ред. А.И. Плотников. – Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2016. – 442 с.

70. Субъективная сторона и квалификация преступлений //(einsteins.ru).

71. Субъективная сторона преступления (bankreferatov.kz)// <https://bankreferatov.kz/ugolovnoe-pravo/>

72. Бөтеннің мүлкін заңсыз иемдену жөніндегі істер бойынша сот тәжірибесі туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 11 шілдедегі N 8 нормативтік қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000008S>

